

L'EXPANSIÓ DE L'AGRICULTURA

LA VALL DE L'ALCOI
FA 5.000 ANYS

MUSEU DE PREHISTÒRIA

DIPUTACIÓ DE VALÈNCIA

President

Manuel Tarancón Fandos

Diputat de l'Àrea de Cultura

Antonio Lis Darder

Directora del SIP i Museu de Prehistòria

Begoña Carrascosa Moliner

FITXA TÈCNICA

Comissaris:

Josep Lluís Pascual Benito *

Joan Bernabeu Aubán *

Autors del catàleg

Joan Bernabeu Aubán *

Josep Lluís Pascual Benito *

Teresa Orozco Köhler *

Ernestina Badal García *

Oreto García Puchal *

Manuel Pérez Ripoll *

Muntatge i disseny:

Francesc Chiner Vives

Ajudant de muntatge:

Rafael Tarín Alarcón

Fotografia:

Comissaris

Arxiu SIP

Arxiu Museu Arqueològic Municipi d'Alcoi

Teresa Orozco Köhler

Ernestina Badal García

J.Emili Aura Tortosa

Josep Pascual Beneito

Javier Marina (Projecte Mola d'Agres)

Arxiu fotogràfic i materials del SIP:

M^o. Jesús de Pedro Michó

Joaquim Juan Cabanilles

Helena Bonet Rosado

Arxiu fotogràfic i materials del

Museu Arqueològic Municipal d'Alcoi:

Josep M. Segura Martí

J.Emili Aura Tortosa

Motlle llar:

Inocenci Sarrión Montañana

Rafael Fambuena Lucía

Maqueta llar:

Josep H. Miró Segura

(Museu Arqueològic Municipal d'Alcoi)

Restauració ceràmica:

Inocenci Sarrión Montañana

Josep H. Miró Segura

Versió valenciana del catàleg:

Unitat de Normalització Lingüística de la Diputació de València

Correcció i revisió de textos dels plafons:

Gabinet Municipal de Normalització Lingüística de l'Ajuntament d'Alcoi.

Administració:

M^o. Teresa Clemente Hermosilla

Plafons:

SATO

Taller:

Sonia Gutierrez

Josep Lluís Pascual Benito

D'Arqueo. Difusió de la Arqueologia

Aquest llibre s'ha fet amb motiu de l'exposició **L'Expansió de l'Agricultura. La Vall de l'Alcoi fa 5.000 anys.**

La responsabilitat dels textos correpon als autors

* Departament de Prehistòria i Arqueologia. Universitat de València

Data:

18 de juny 1998 - 27 de setembre 1998

© del text: els autors

© de l'edició: Diputació de València

Fotomecànica i impressió:

Textos i Imatges, S.A.L.

Pianista Amparo Iturbi, 32, baix.

46007 València • Tel. 96 342 23 15

I.S.B.N.: 84-7795-157-8

Depòsit legal: V-2360-1998

L'expansió de l'agricultura
La vall de l'Alcoi fa 5.000 anys

La expansión de la agricultura
El valle del Serpis hace 5.000 años

Joan Bernabeu Auban
Josep Lluís Pascual Benito

PRESENTACIÓ

No cap dubte que l'agricultura és una activitat econòmica de vital importància per a les terres valencianes des de la seua introducció, fa aproximadament 7.000 anys, fins als nostres dies.

L'exposició "L'expansió de l'agricultura. La vall de l'Alcoi fa 5.000 anys" mostra una completa visió del període en què els primers agricultors ocupen grans extensions de terrenys cultivables gràcies a importants innovacions tècniques entre les quals destaca l'ús de la tracció animal per primera vegada a les nostres terres. Per a això, respectant un gran rigor científic, es reconstruïx el paisatge vegetal, el procés d'instal·lació en el territori, la manera de viure, el tipus d'agricultura i ramaderia, les relacions geogràfiques, el món simbòlic i els costums funeraris d'estes comunitats neolítiques.

Esta exposició és el fruit d'una estreta col·laboració entre diverses institucions valencianes del camp cultural. Així, a l'equip d'investigadors del Departament de Prehistòria i Arqueologia de la Universitat de València, cal afegir el personal del Museu Arqueològic Municipal d'Alcoi i el del mateix Servei d'Investigació Prehistòrica d'esta Diputació, que gràcies el seu esforç han fet possible que hui poguem contemplar, entre els diversos objectes de la vida quotidiana dels nostres avantpassats, l'estructura de combustió prehistòrica més completa fins ara coneguda.

En definitiva, és una satisfacció per a la Diputació oferir als valencians l'oportunitat d'accedir, en el marc del Centre Cultural la Beneficència, a una etapa molt poc coneguda del nostre passat.

MANUEL TARANCÓN FANDOS
President de la Diputació de València

PRESENTACIÓN

No cabe duda que la agricultura es una actividad económica de vital importancia para las tierras valencianas desde su introducción –hace aproximadamente 7.000 años– hasta nuestros días.

La exposición "La expansión de la agricultura. El valle del Alcoi hace 5.000 años" muestra una completa visión del periodo en el que los primeros agricultores ocupan amplias extensiones de terrenos cultivables gracias a importantes técnicas entre las que destacan el empleo de la tracción animal por primera vez en nuestras tierras. Para ello, respetando un gran rigor científico, se reconstruye el paisaje vegetal, el proceso de instalación en el territorio, el modo de vida, el tipo de agricultura y ganadería, las relaciones geográficas, el mundo simbólico y las costumbres funerarias de estas comunidades neolíticas.

Esta exposición es el fruto de una estrecha colaboración entre diversas instituciones valencianas del ámbito cultural. Así, el equipo de investigadores del Departamento de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Valencia, hay que sumar al personal del Museo Arqueológico Municipal de Alcoi y del propio Servicio de Investigación Prehistórica de esta Diputación, que gracias a su esfuerzo han hecho posible que hoy podamos contemplar, entre los diversos objetos de la vida cotidiana de nuestros antepasados, la estructura de combustión prehistórica más compleja hasta ahora conocida.

En definitiva, es una satisfacción para la Diputación ofrecer a los valencianos la oportunidad de poder acceder, en el marco del Centro Cultural La Beneficencia, a una etapa muy poco conocida de nuestro pasado.

MANUEL TARANCÓN FANDOS
Presidente de la Diputación de Valencia

PARAULES PRELIMINARS

L'exposició "L'expansió de l'agricultura. La vall de l'Alcoi fa 5.000 anys" ens ofereix una rigorosa i amena visió de les comunitats humanes que van poblar les comarques centrals valencianes durant el tercer mil·lenni abans de Crist.

La mostra presenta el resultat de les investigacions arqueològiques dutes a terme en l'última dècada per un ampli equip d'especialistes del Departament de Prehistòria i Arqueologia de la Universitat de València. Les diverses prospeccions i excavacions fetes a les comarques de l'Alcoià, el Comtat i la Vall d'Albaida han permés conèixer l'evolució de les poblacions d'agricultors allà assentats durant el tercer mil·lenni abans de Crist, il·luminant aspectes que fins ara es desconeixien. Després de la consolidació del sistema agrícola, la introducció de l'arada tirada per bous permetrà la coloniació de noves terres per al cultiu i la millora del rendiment de les collites. Este fet, combinat amb altres innovacions tecnològiques i amb diverses tecnològiques i amb diversos aspectes socials, serà el detonant que iniciarà el procés pel qual es trenca la manera de viure neolítica en vigència durant tres mil anys i que culminarà amb l'aparició d'un nou tipus de societat en l'Edat del Bronze, en l'albada del segon mil·lenni aC.

L'Àrea de Cultura de la Diputació de València, mitjançant del Servei d'Investigació Prehistòrica i del seu Museu, es congratula de continuar la tasca de difusió de la investigació arqueològica amb esta mostra que representa una gran oportunitat per a observar l'avanç realitzat en els últims anys sobre el coneixement de les societats humanes que ens van precedir en estes terres.

ANTONIO LIS DARDER
Diputat de l'Àrea de Cultura
de la Diputació de València

PALABRAS PRELIMINARES

La exposición "La expansión de la agricultura. El valle del Alcoi hace 5.000 años" nos ofrece una rigurosa y amena visión de las comunidades humanas que poblaron las comarcas centrales valencianas durante el Tercer milenio antes de Cristo.

La muestra, presenta el resultado de las investigaciones arqueológicas llevadas a cabo en la última década por un amplio equipo de especialistas del Departamento de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Valencia. Las diversas prospecciones y excavaciones efectuadas en las comarcas del Alcoià, El Comtat y la Vall d'Albaida han permitido conocer la evolución de las poblaciones de agricultores allí asentados durante el III milenio antes de Cristo, poniendo luz sobre aspectos que hasta la actualidad se desconocían. Tras la consolidación del sistema agrícola, la introducción del arado tirado por bueyes permitirá la colonización de nuevas tierras para el cultivo y mejorará el rendimiento de las cosechas. Este hecho, combinado con otras innovaciones tecnológicas y con diversos aspectos sociales, será el detonante que iniciará el proceso por el que se rompe el modo de vida neolítico vigente durante tres mil años y que culminará con la aparición de un nuevo tipo de sociedad en la Edad del Bronce en los albores del II milenio a. C.

El área de Cultura de la Diputación, por medio del Servicio de Investigación Prehistórica y su Museo, se congratula en continuar la labor de difusión de la investigación arqueológica con esta muestra que representa una gran oportunidad para observar el avance realizado en los últimos años sobre el conocimiento de las sociedades humanas que nos precedieron en estas tierras.

ANTONIO LIS DARDER
Diputado del Área de Cultura
de la Diputación de Valencia

Fotografía de satèl·lit de les comarques centrals valencianes.
Fotografía de satélite de las comarcas centrales valencianas

Vista parcial de la Vall del riu d'Alcoi.
Vista parcial del Valle del río Alcoi.

INTRODUCCIÓ

Fa uns 10.000 anys aparegueren a l'Orient Pròxim les primeres plantes domèstiques (el blat i la civada), als quals poc després s'afegiren els animals (ovicaprins, porc i bou). A partir d'este moment, estos grups d'agricultors i ramaders començaren un procés expansiu sense precedents en la història. D'esta manera, en poc més de tres mil·lennis, colonitzaren les terres riberenques de la Mediterrània, cosa que en les terres valencianes es documenta poc després del 5.000 aC.

Durant els dos mil anys següents, assistirem a l'expansió constant i progressiva del nova forma de vida de manera que, cap al 3000 aC, l'agricultura i la ramaderia s'havien consolidat, i havien colonitzà la major part dels ecosistemes de la península Ibèrica.

En aquell moment poques coses havien canviat des de l'arribada dels primers grups d'agricultors. Els sistemes agrícoles primitius es basaven en el que s'ha denominat *agricultura intensiva d'aixada*. Este era un sistema de baixa inversió i elevat rendiment, que es limitava a posar en explotació les millors terres situades en els ecosistemes més favorables i tractava, sobretot, de minimitzar el risc de les roïnes collites.

INTRODUCCIÓN

Hace unos 10.000 años aparecieron en el Próximo Oriente las primeras plantas domésticas (el trigo y la cebada), a las que poco después se añadirían los animales (ovicaprinos, cerdo y buey). A partir de este momento, estos grupos de agricultores y ganaderos comenzaron un proceso expansivo sin precedentes en la Historia. De este modo, en poco más de tres milenios, colonizaron las tierras ribereñas del Mediterráneo, documentándose en las tierras valencianas poco después del 5.000 a.C.

Durante los siguientes 2.000 años, asistiremos a la constante y progresiva expansión del nuevo modo de vida de manera que, hacia el 3000 a.C., la agricultura y ganadería se habían consolidado, colonizando la mayor parte de los ecosistemas de la península Ibérica.

Hasta entonces pocas cosas habían cambiado desde la llegada de los primeros grupos de agricultores. Los sistemas agrícolas primitivos se basaban en lo que ha venido en denominarse "agricultura intensiva de azada". Era éste un sistema de baja inversión y elevado rendimiento, que se limitaba a poner en explotación las mejores tierras situadas en los ecosistemas más favorables tratando, sobre todo, de minimizar el riesgo de malas cosechas.

Pany de muralla amb torreó adossat i entrada de Los Millares (Almeria).
Lienzo de muralla con torreón adosado y entrada de Los Millares (Almería).

L'èxit d'este sistema depenia de la seua limitada capacitat d'expansió. La conseqüència n'era una baixa densitat de població, els assentaments de la qual es localitzaven prop dels recursos disponibles. Per reduir el risc que una població escassa i dispersa comportava per a la reproducció, estos grups mobilitzaren un considerable esforç en posar en funcionament extensos sistemes d'intercanvis i contactes entre les grups a fi d'assegurar-ne la capacitat de reproducció i d'atenuar els riscos de les collites roïnes per mitjà d'una àmplia xarxa de parents i aliats.

Esta situació, no obstant això, es modificarà radicalment durant el mil·lenni següent (3.000-2.000 aC). Una sèrie de canvis transcendents donaren lloc, en el sud de la península Ibèrica, a dues cultures regionals fortament personalitzades: Los Millares en la regió del sud-est (Almeria, Múrcia, part de Granada i el sud d'Alacant) i Vila Nova de São Pedro, en el centre-sud de Portugal. Ambdues es convertiren en importants focus que amb les seues innovacions (metal·lúrgia, poblats fortificats...) afectaren, en major o menor mesura, les regions limítrofes.

Les valls d'Alcoi constitueixen una unitat geogràfica definida per la successió de valls que conflueixen en una depressió, la foia d'Alcoi, provocada per una falla, per on discorre el riu principal, conegut com Alcoi o Serpis, que aglutina les actuals comarques de l'Alcoià i el Comtat.

Esta regió, situada en la perifèria del nucli de Los Millares, constitueix una plataforma privilegiada des d'on observar com els canvis del tercer mil·lenni aC, actuant sobre un substrat neolític anterior plenament consolidat, acabaren per transformar-lo.

El període comprés entre el 3.000-2.000 aC podria considerar-se com el punt culminant del desenrotllament dels grups neolítics; el moment durant el qual l'aparició de certes tensions socials i econòmiques feren prosperar diversos can-

En gran part d'Europa occidental, les comunitats del tercer mil·lenni aC soterraven els seus morts en construccions megalítiques. Dolmen de Pavia (Portugal).
En gran parte de Europa Occidental, las comunidades del III milenio a.C. enterraban a sus muertos en construcciones megalíticas. Dolmen de Pavia (Portugal).

El èxit de este sistema, dependia de su limitada capacidad de expansión. La consecuencia era una baja densidad de población, cuyos asentamientos se localizaban cerca de los recursos disponibles. Para reducir el riesgo que una población escasa y dispersa suponía para la reproducción, estos grupos movilizaron un considerable esfuerzo en poner en pie extensos sistemas de intercambios y contactos entre los grupos con el fin de asegurar su capacidad de reproducción, así como atenuar los riesgos de malas cosechas mediante una amplia red de parientes y aliados.

Esta situación, sin embargo, se modificará radicalmente durante el milenio posterior (3.000-2.000 a.C.). Una serie de cambios trascendentales dieron lugar, en el sur de la península Ibérica, a dos culturas regionales fuertemente personalizadas: los Millares en la región del sudeste (Almería, Murcia, parte de Granada y sur de Alicante) y Vila Nova de Sao Pedro, en el centro-sur de Portugal. Ambas se convirtieron en importantes focos cuyas innovaciones (metalurgia, poblados fortificados...) afectaron, en mayor o menor medida, a las regiones limítrofes.

Les Valls de l'Alcoi constitueixen una unitat geogràfica definida per la successió de petits valles que conflueixen en una depressió, la hoyada de Alcoi, provocada per una falla, per la que discorre el riu principal, conegut com Alcoi o Serpis, aglutinant a les actuals comarques de l'Alcoià i El Comtat.

Esta región, situada en la periferia del núcleo de los Millares, constituye una plataforma privilegiada desde donde observar como los cambios del III milenio a.C., actuando sobre un sustrato neolítico anterior plenamente consolidado, terminaron por transformarlo.

El período comprendido entre el 3.000-2.200 a.C. podría considerarse como el punto culminante del desarrollo de los grupos neolíticos; el momento durante el cual

vis tecnològics (l'aladre, la revolució dels productes secundaris) que, al capdavall, transformarien els antics sistemes socials comunitaris neolítics.

Fruit d'estos canvis en la tecnologia i els sistemes de subsistència, es desenvoluparen noves formes d'organització social que, sobre la base dels antics sistemes comunitaris, comportaren un creixent desenrotllament de la desigualtat.

Al principi, estes noves tendències es desenrotllaren sobre les bases dels sistemes comunitaris anteriors, que se superposen a l'entramat de les relacions de parentiu que les caracteritzava.

El desenrotllament d'un doble circuit d'intercanvi pareix la conseqüència d'esta nova situació. Així, enfront d'un circuit pel qual circulen amb profusió certes roques amb les quals s'elaboren objectes de caràcter utilitari, com les destrals i les aixes de pedra polida, en trobem un altre on la varietat de matèries primeres, tot i que més gran (ivori, ambre, atzabeja o coure), és quantitativament significatiu, i amb això suggereix una circulació socialment restringida a les noves elits socials emergents, que retenen creixents quotes d'estatus, prestigi i poder dins del grup.

El període campaniforme (ca. 2.200-1.800) pareix conformar-se com l'autèntic punt de ruptura entre els dos mons: el Neolític, caracteritzat pel desenrotllament de les societats segmentàries, basades en les relacions de parentiu, i l'Edat del Bronze (1.800-1.200 aC), on els enterraments individuals, la major inversió en obres de caràcter col·lectiu (abancalaments, muralles), l'exclusivitat dels circuits d'intercanvi socialment restringit i el col·lapse d'aquells altres que mobilitzen una major massa social posen de manifest el desenrotllament d'una complexitat social més gran.

la aparición de ciertas tensiones sociales y económicas hicieron prosperar diversos cambios tecnológicos (el arado, la revolución de los productos secundarios) que, finalmente, terminaron por transformar los antiguos sistemas sociales comunitarios neolíticos.

Fruto de estos cambios en la tecnología y en los sistemas de subsistencia, se desarrollaron nuevas formas de organización social que, sobre la base de los antiguos sistemas comunitarios, comportaron un creciente desarrollo de la desigualdad.

Al principio, estas nuevas tendencias se desarrollaron sobre las bases de los sistemas comunitarios anteriores, superponiéndose al entramado de las relaciones de parentesco que caracterizaba aquellos.

El desarrollo de un doble circuito de intercambio parece la consecuencia de esta nueva situación. Así, frente a un circuito por el que circulan con profusión ciertas rocas con las cuales se elaboran objetos de carácter utilitario, como las hachas y azuelas de piedra pulida, encontramos otro donde la variedad de materias primas, aunque mayor (marfil, ámbar, azabache o cobre), es cuantitativamente insignificante, sugiriendo con ello una circulación socialmente restringida a las nuevas élites sociales emergentes, detentadoras de crecientes cotas de estatus, prestigio y poder dentro del grupo.

El período campaniforme (ca. 2.200-1.800) parece conformarse como el auténtico punto de ruptura entre ambos mundos: el Neolítico, caracterizado por el desarrollo de las sociedades segmentarias, basadas en las relaciones de parentesco; y la Edad del Bronce (1.800-1.200 a.C.), donde los enterramientos individuales, la mayor inversión en obras de carácter colectivo (aterrazamientos, murallas), la exclusividad de los circuitos de intercambio socialmente restringido y el colapso de aquellos otros que movilizan a una mayor masa social, ponen de manifiesto el desarrollo de una mayor complejidad social.

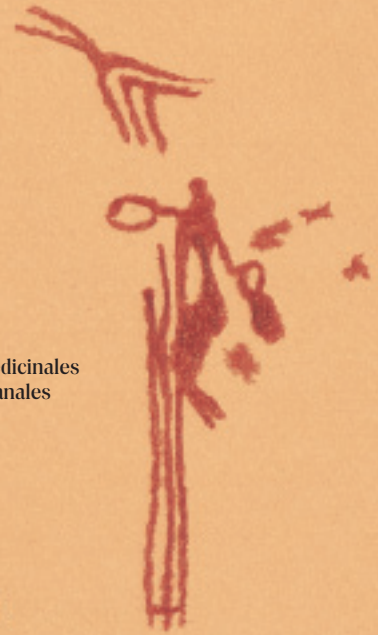

Els poblats d'altura amb grans abancalaments de pedra són característics de l'edat del bronze. La Mola d'Agres.

Los poblados de altura con grandes aterrazamientos de piedra son característicos de la Edad del Bronce. La Mola d'Agres.

Frutos y verduras

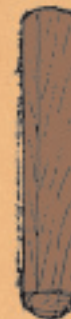
Plantas medicinales y artesanales

Útiles

Leña y madera

Curtientes

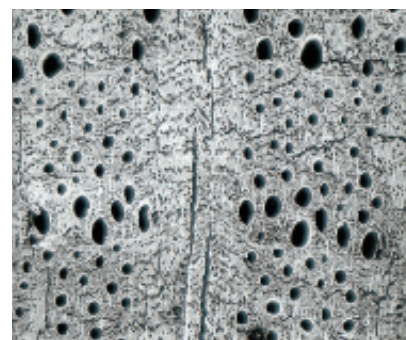
El bosc mediterrani ofereix diversos productes. La fusta, a més de combustible i element constructiu, s'utilitzà per a la confecció de mànecs i estris com l'arc i la fletxa; de la corça de carrasca podien extraure's els tanins, utilitzats en el curtidor de pell; diversos fruits oferien un complement a la dieta agrícola mentre que altres plantes com les mel·líferes permetien l'aprofitament de la mel.

El bosque mediterráneo ofrece diversos productos. La madera, además de combustible y elemento constructivo, se utilizó para la confección de mangos y útiles como el arco y la flecha; de la corteza de la carrasca podían extraerse los taninos, utilizados en el curtido de pieles; diversos frutos ofrecían un complemento a la dieta agrícola mientras que otras plantas, como las melíferas permitían el aprovechamiento de la miel.

Plànol transversal de carbó prehistòric de carrasca o coscoll.

Plano transversal de carbón prehistórico de carrasca o coscoja.

Branca de carrasca (*Quercus rotundifolia*).
Rama de carrasca (*Quercus rotundifolia*)

EL PAISATGE VEGETAL

Els canvis climàtics, normalment, són processos de llarga duració que produeixen un gran impacte sobre els sers vius, ja que estos depenen, en gran mesura, dels paràmetres físics per a completar-ne el cicle vital i, a més, en marquen l'àrea de distribució espacial.

El cicle climàtic actual, conegut com a període Holocé, s'inicia fa uns 10.000 anys. Les seues característiques més visibles foren un augment progressiu de la temperatura i la humitat a escala global. En el seu interior es distingeixen diversos períodes climàtics que, de més antic a més recent són: Preboreal, Boreal, Atlàntic, Subboreal i Subatlàntic.

A nivell regional, estos canvis facilitaren una nova configuració biogeogràfica, de manera que la zonació altitudinal dels sers vius canvià considerablement durant l'Holocé inferior (del Preboreal a l'Atlàntic), i és probable que la distribució biogeogràfica actual quedara establida a partir del període Atlàntic.

El període comprés entre 3.000 i 2.000 aC s'integra dins del període climàtic Subboreal, i suposant-se un clima relativament estable i paregut a l'actual, tot i que amb oscil·lacions de menor importància i curta duració.

El paisatge vegetal de les valls d'Alcoi, sobre la vegetació natural mostraria, les petges que dos mil·lennis d'activitats agrícoles de baixa intensitat haurien deixat sobre la

EL PAISAJE VEGETAL

Los cambios climáticos, normalmente, son procesos de larga duración que producen un gran impacto sobre los seres vivos, ya que estos dependen, en gran medida, de los parámetros físicos para completar su ciclo vital y, además, marcan su área de distribución espacial.

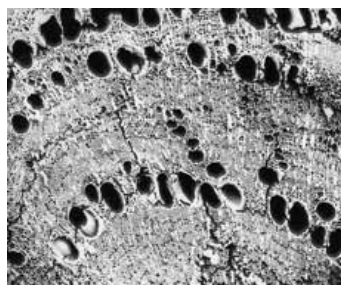
El ciclo climático actual, conocido como período Holoceno, se inicia hace unos 10.000 años. Sus características más visibles fueron un aumento progresivo de la temperatura y la humedad a escala global. En su interior se distinguen diversos períodos climáticos que, de más antiguo a más reciente son: Preboreal-Boreal-Atlántico-Subboreal y Subatlántico.

A nivel regional, estos cambios propiciaron una nueva configuración biogeográfica, de tal modo que la zonación altitudinal de los seres vivos cambió considerablemente durante el Holoceno inferior (del Preboreal al Atlántico), siendo probable que la distribución biogeográfica actual quedara establecida a partir del período Atlántico.

El período comprendido entre el 3000 y el 2000 a.C. se integra dentro del período climático Subboreal, suponiéndose un clima relativamente estable y parecido al actual, aunque con oscilaciones de menor importancia y corta duración.

Roures menuts (*Quercus faginea*).
Quejigos (*Quercus faginea*)

Plànol transversal del carbó prehistòric de roure menut.
Plano transversal de carbón prehistórico de quejigo

vegetació natural. Probablement, àmplies zones ermes cobertes de vegetació dominarien el paisatge, esguitat per camps de cultiu i les zones de pastura a l'entorn dels assentaments. El bosc, lluny de ser una àrea improductiva, era freqüentat pels agricultors per a fer llenya, recollecció, caça i pastura que complementarien l'economia domèstica derivada de l'agricultura.

En les societats tradicionals l'aprovisionament de llenya és una tasca de cada dia, ja que és el combustible primordial en les regions on es desplega una vegetació llenyosa. Esta és una font d'energia renovable i neta de la qual hi ha constància en el registre arqueològic per mitjà de les seues restes carbonitzades. Analitzades de manera convenient, els carbons trobats en els assentaments prehistòrics, ens transmeten una imatge de la vegetació d'aquells moments, de la qual poden inferir-se tant les condicions naturals del paisatge vegetal, com la seua utilització per l'home.

La vegetació natural

Entre el 3.000 i el 2.000 aC, la paleovegetació documentada en les valls d'Alcoi és genuïnament mediterrània, amb arbres i arbustos perennifolis, coriàcis, aromàtics, alguns caducifolis i la vegetació de vora riu. Les formacions més destacades són el bosc dominat per *Quercus* (carrasca, coscolla,

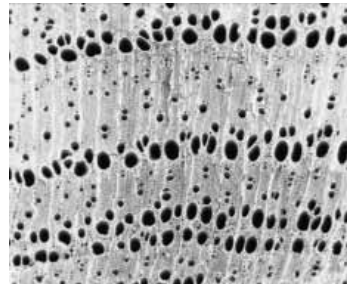
El paisatge vegetal de Les Valls de l'Alcoi mostraria, sobre la vegetació natural, las huellas que dos milenios de actividades agrícolas de baja intensidad habrían dejado sobre la vegetación natural. Probablemente, amplias zonas baldías cubiertas de vegetación dominarían el paisaje, salpicado por campos de cultivo y las zonas de pasto alrededor de los asentamientos. El bosque, lejos de ser un área improductiva, era frecuentado por los agricultores para realizar tareas de leñateo, recolección, caza y pastoreo que complementarían la economía doméstica derivada de la agricultura.

En las sociedades tradicionales el aprovisionamiento de leña es una tarea cotidiana, ya que es el combustible primordial en las regiones donde se desarrolla una vegetación leñosa. Esta es una fuente de energía renovable y limpia de la que queda constancia en el registro arqueológico por medio de sus restos carbonizados. Convenientemente analizados, los carbones hallados en los asentamientos prehistóricos, nos transmiten una imagen de la vegetación de aquellos momentos de la que pueden inferirse tanto las condiciones naturales del paisaje vegetal, como su utilización por el hombre.

La vegetación natural

Entre el 3.000 y el 2.000 a.C., la paleovegetación documentada en Les Valls de l'Alcoi es genuinamente mediterránea, con árboles y arbustos perennifolios, coriáceos, aromáticos, algunos caducifolios y la vegetación de borde de río. Las formaciones más destacadas son el bosque dominado por *Quercus* (carrasca, coscoja, quejigo) o por pinos (pino carrasco), seguidos en cada caso por su correspondiente cortejo arbustivo y herbáceo.

Pla transversal de carbó prehistòric de freixe.
Plano transversal de carbón prehistórico de fresno

roure menut) o pins (pi blanc), seguits en cada cas pel seu corresponent seguici arbustiu i herbaci.

En els poblats de la vall la formació més destacada és el bosc de *Quercus perennifolis* (carrasca, coscolla), amb una menor representació de caducifolis (roure menut). De les dues espècies perennifòlies probablement domine la carrasca, formant el típic carrascar mediterrani amb un estrat arbori presidit per este arbre, acompanyat d'altres espècies com la coscolla. El seguici arbustiu d'este bosc sol ser ric en espècies i algunes poden arribar al port arbori: l'arç (*Acer sp.*), l'arboç (*Arbutus unedo*), noguerola (*Pistacia terebinthus*), aladern-aladema (*Rhamnus-Phillyrea*), ginebres (*Juniperus sp.*), moixera (*Sorbus sp.*), corunyer (*Amelanchier ovalis*), xara (*Cistus sp.*), brucs (*Erica multiflora*), matapoll (*Daphne gnidium*) i diverses lleguminoses llenyoses. No obstant això, són molt escasses les restes d'olivera borda (*Olea europaea* var. *sylvestris*) i llentiscle (*Pistacia lentiscus*), probablement a causa de les condicions continentals de vall que en dificulten el desenvolupament. La Font Roja d'Alcoi és un bosc relict d'este tipus.

Al llarg dels cursos fluvials creix una vegetació exigent en aigua que forma la ribera o els boscos galeria. A la vora del Serpis i dels seus tributaris creixien els salzes (*Salix sp.*), els llorers (*Laurus nobilis*), els freixes (*Fraxinus oxyphylla*; *F. ornus*) i els xops (*Populus sp.*). Els boscos de pins estan molt poc documentats. Potser esta vegetació fóra marginal o inexistent dins del territori de producció dels poblats i, per tant, no fou explotada.

Els usos del bosc

En les societats camperoles la vegetació natural es de gran importància per ser una font de recursos complementària a l'agricultura i la ramaderia.

En los poblados del valle la formación más destacada es el bosque de *Quercus perennifolia* (carrasca y coscolla), con una menor representación de caducifolios (quejigo). De las dos especies perennifolias probablemente domine la carrasca, formando el típico carrascal mediterráneo con un estrato arbóreo presidido por este árbol, acompañado de otras especies como la coscoja. El cortejo arbustivo de este bosque suele ser rico en especies y algunas pueden alcanzar el porte arbóreo: el arce (*Acer sp.*), madroño (*Arbutus unedo*), cornicabra (*Pistacia terebinthus*), aladierno-aladierna (*Rhamnus-Phillyrea*), enebros (*Juniperus sp.*) mostajo (*Sorbus sp.*) guillomo (*Amelanchier ovalis*), jaras (*Cistus sp.*), brezos (*Erica multiflora*), torbisco (*Daphne gnidium*) y distintas leguminosas leñosas. Sin embargo, son muy escasos los restos de acebuche (*Olea europaea* var. *sylvestris*) y lentisco (*Pistacia lentiscus*), probablemente debido a las condiciones continentales de valle que dificultan su desarrollo. La Font Roja de Alcoi es un bosque relicto de este tipo.

A lo largo de los cursos fluviales crece una vegetación exigente en agua que forma la ribera o los bosques galería. En las orillas del Serpis y de sus tributarios crecían los sauces (*Salix sp.*), los laureles (*Laurus nobilis*), los fresnos (*Fraxinus oxyphylla*; *F. ornus*) y los álamos (*Populus sp.*). Los bosques de pinos están poco documentados. Quizás esta vegetación fuera marginal o inexistente dentro del

El bosc mediterrani ofereix fruits nutritius que poden ser recollectats. Maduixes silvestres.
El bosque mediterráneo ofrece frutos nutritivos que pueden ser recolectados.
Fresas silvestres.

La xara és una planta mel·lífera documentada amb freqüència en el carbó prehistòric.
Las jaras son plantas melíferas y frecuentemente documentadas en el carbón prehistórico.

L'espart i el margalló són plantes que es poden trenar per fabricar cistelles, calcer, etc.

El esparto y el palmito son plantas que se pueden trenzar para fabricar cestas, calzado, etc.

El bosc és el territori pecuari que complementa els restolls. L'animal que millor s'adapta al pasturatge del bosc mediterrani és la cabra, seguida de l'ovella. El bou necessita pastura verda i, per tant, va més associat a la vegetació de ribera. El porc, per ser omnívor, pot pasturar en ambients diferents.

Del bosc s'extrau també fusta per a diferents usos: pals per a la construcció de les cases, mànecs per a utensilis (com ganivets o falçs), i armes (arcs i fletxes). En les il·lustracions d'art rupestre és freqüent observar arcs i fletxes que estarien confeccionats amb fusta triada per la seua flexibilitat i resistència. D'acord amb la documentació arqueològica trobada en altres zones d'Europa, pareix que estes armes es feien amb fusta de freixe, d'arç o de teix.

De les plantes artesanals destaquen les que tenen fibres llargues en les seues fulles o tiges i poden trenar-se. Entre estes, les més característiques són el lli i l'espart. No és probable que el margalló es trobara en la vall per la seua sensibilitat al fred. Els tanins extrets de l'escorça de les carrasques s'utilitzarien per a l'adobat de les pells.

Si el cultiu agrícola proporcionava productes alimentaris d'alt rendiment energètic (cereals i llegums), de la vegetació natural s'obtenien verdures i fruits. Moltes tiges i fulles del bosc poden incloure's en la dieta humana, i aporten vitamines, sals i minerals. La vegetació mediterrània és rica en espècies mel·líferes i la recollecció de la mel ha quedat documentada en algunes escenes de l'art rupestre levantí.

Així mateix, la llista de plantes medicinals és molt àmplia en la vegetació mediterrània i algunes han sigut documentades en el carbó prehistòric, com el salze, el llorer, l'olivera borda o l'arç blanc, tot i que no tenim evidència que s'utilitzaren com a tals. No obstant això, si considerem les pràctiques de trepanació de cranis documentades en este moment, és més que probable que utilitzaren algunes drogues extretes de plantes o fongs amb un alt poder narcòtic. Les propietats medicinals de les plantes degueren constituir una informació molt valorada i, probablement, es transmetria entre poblacions diferents.

territorio de producción de las aldeas y, por tanto, no fue explotada.

Los usos del bosque.

En las sociedades campesinas la vegetación natural es de gran importancia por ser una fuente de recursos complementaria a la agricultura y ganadería.

El bosque es el territorio pecuario que complementa a los rastrojos. El animal que mejor se adapta al pasto del bosque mediterráneo es la cabra, seguida de la oveja. El buey necesita pasto verde y, por tanto, va más asociado a la vegetación de ribera. El cerdo, al ser omnívoro, puede pastar en distintos ambientes.

Del bosque se extrae también madera para distintos usos: postes para la construcción de las casas, mangos para útiles (como cuchillos u hoces), y armas (arcos y flechas). En las ilustraciones de arte rupestre es frecuente observar arcos y flechas que estarían confeccionadas con maderas seleccionadas por su flexibilidad y resistencia. A tenor de la documentación arqueológica lograda en otras zonas de Europa, parece que estas armas se confeccionaban con madera de fresno, arce o tejo.

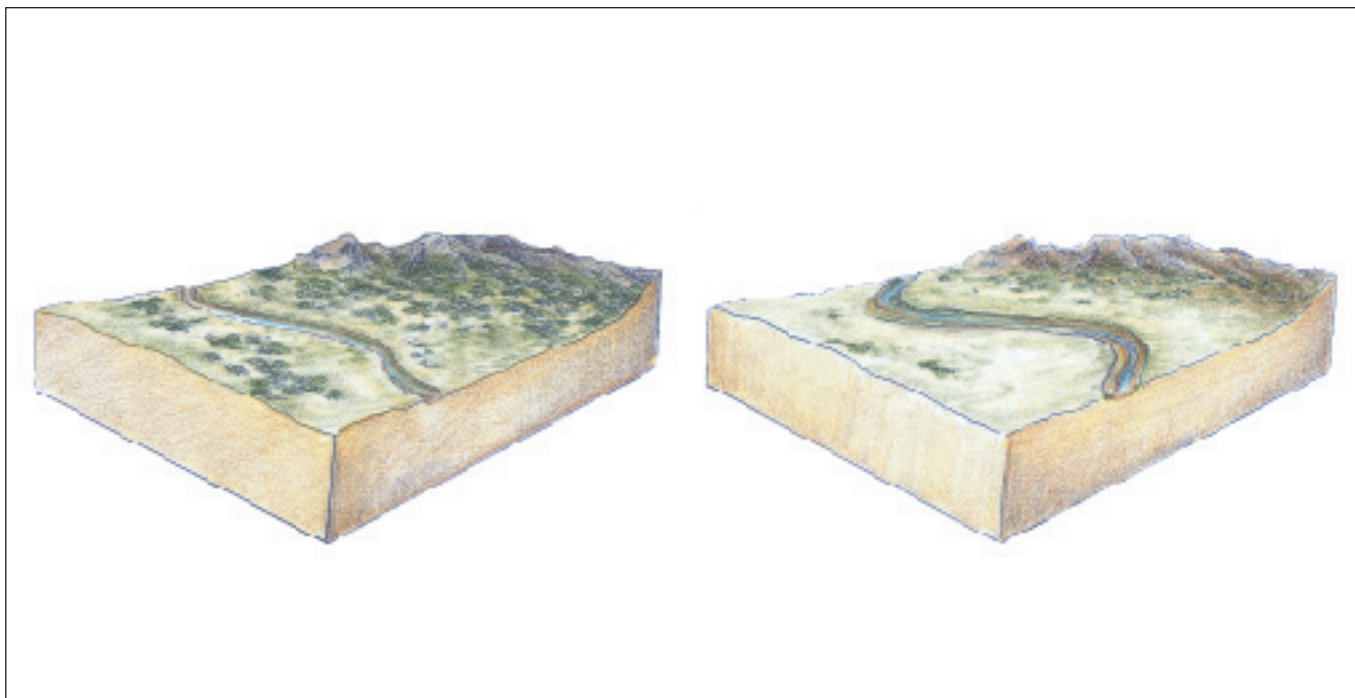
De las plantas artesanales destacan las que tienen fibras largas en sus hojas o tallos y pueden trenzarse. Entre éstas, las más características son el lino y el esparto. No es probable que el palmito se encontrara en el valle por su sensibilidad al frío. Los taninos extraídos de las cortezas de las carrasques se utilizarían para el curtido de las pieles.

Si el cultivo agrícola proporcionaba productos alimenticios de alto rendimiento energético (cereales y legumbres), de la vegetación natural se obtendrían verduras y frutos. Muchos tallos y hojas del bosque pueden incluirse en la dieta humana, aportando vitaminas, sales y minerales. La vegetación mediterránea es rica en especies melíferas y la recolección de la miel ha quedado documentada en algunas escenas del arte rupestre levantino.

Asimismo, la lista de plantas medicinales es muy amplia en la vegetación mediterránea y algunas han sido documentadas en el carbón prehistórico, como el sauce, el laurel, el acebuche o el majuelo, aunque no tenemos evidencia de que se utilizaran como tales. No obstante, si consideramos las prácticas de trepanación de cráneos documentadas en este momento, es más que probable que utilizaran algunas drogas extraídas de plantas u hongos con alto poder narcótico. Las propiedades medicinales de las plantas debieron constituir una información muy valorada y probablemente se transmitiría entre distintas poblaciones.

Les Punes (Penàguila). D'estos paratges procedixen les restes corresponents als primers agricultors documentats a la vall de l'Alcoi.
Les Punes (Penàguila). De estos parajes proceden los restos correspondientes a los primeros agricultores documentados en el valle del Alcoi.

Lerosió fluvial i l'acció antròpica ha modificat substancialment el paratge a on es va assentar el poblat del Niuet (l'Alqueria d'Asnar), fa 5.500 anys.
 La erosión fluvial y la acción antrópica ha modificado sustancialmente el paraje donde se asentó el poblado de Niuet (l'Alqueria d'Asnar) hace 5.500 años.

HÀBITAT I TERRITORI

La prospecció sistemàtica s'ha convertit en un instrument essencial de la investigació arqueològica, que permet conèixer l'emplaçament i la distribució dels assentaments prehistòrics sobre un territori.

Correlacionant esta distribució amb unes altres variables –com la productivitat agrícola dels sòls, o l'accessibilitat dels poblats mateixa– és possible obtenir una aproximació a les formes d'ocupació del territori durant la prehistòria que, al capdavall, són un reflex acceptable de les societats que els crearen.

Els primers agricultors. Colonització i expansió demogràfica

Els primers assentaments agrícoles coneguts es remunten a poc de temps després del 5.000 a.C. Fins a no fa molt, es pensà que el lloc d'habitació d'estos grups eren les coves. Es coneixen diverses coves corresponents a este primer Neolític. Algunes, com la Cova de les Cendres (Teulada) se situen a la costa, mentre que d'altres, com en el cas de la Cova de l'Or (Beniarrés), se situen a l'interior, al voltant del riu d'Alcoi.

Els projectes de prospecció duts recentment a terme a la comarca han revelat l'existència de poblats neolítics, com el del Mas d'Is (Penàguila). Poc sabem de l'organització interna de l'espai en estos poblats, atés que cap d'ells no ha sigut excavat.

HABITAT Y TERRITORIO

La prospección sistemática se ha convertido en una herramienta esencial de la investigación arqueológica, permitiendo conocer el emplazamiento y distribución de los asentamientos prehistóricos sobre un territorio.

Correlacionando esta distribución con otras variables –como la productividad agrícola de los suelos, o la accesibilidad de los propios poblados– es posible obtener una aproximación a las formas de ocupación del territorio durante la prehistoria que son, a la postre, un aceptable reflejo de las sociedades que los crearon.

Los primeros agricultores. Colonización y expansión demográfica.

Los primeros asentamientos agrícolas conocidos se remontan a poco después del 5.000 a.C. Hasta no hace mucho, se pensó que el lugar de habitación de estos grupos eran las cuevas. Se conocen diversas cuevas correspondientes a este primer Neolítico. Algunas, como la Cova de les Cendres (Teulada) se sitúan en la costa, mientras que otras como el caso de la Cova de l'Or (Beniarrés), se ubican en el interior, en torno al curso del río Alcoi.

Los recientes proyectos de prospección realizados en la comarca, han revelado la existencia de aldeas neolíticas, como la del Mas d'Is (Penàguila). Poco sabemos de la organización interna del espacio en estos poblados, dado que ninguno de ellos ha sido excavado.

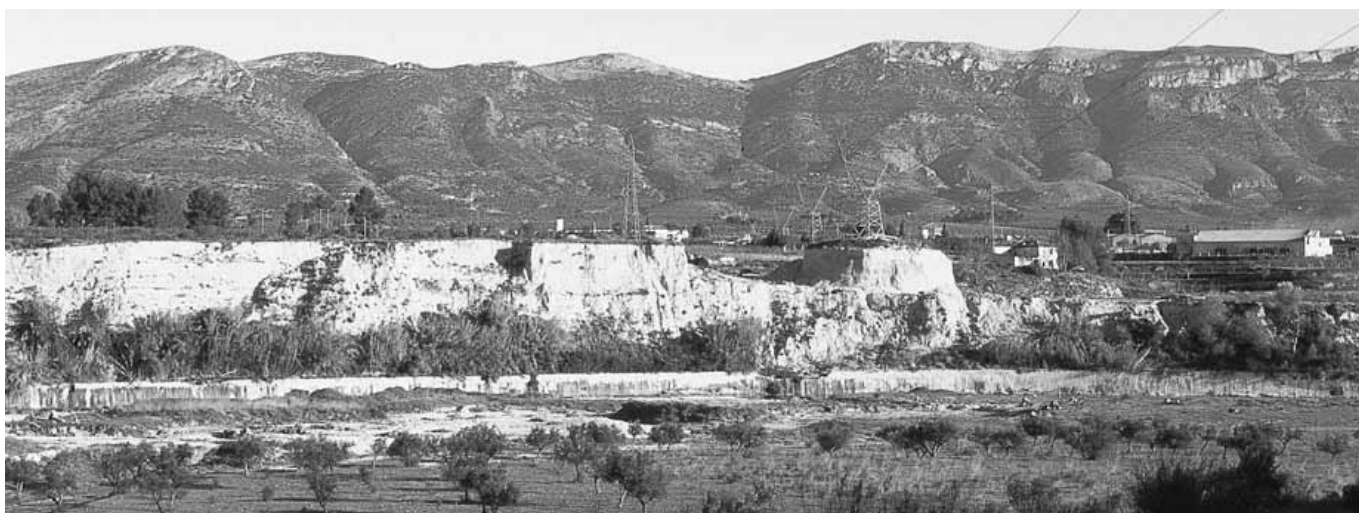
Pla de Petracos (Castell de Castells).
Santuari neolític.
Pla de Petracos (Castell de Castells).
Santuario neolítico

Només podem assenyalar que estos poblats serien escassos i que devien trobar-se molt espaiats entre ells. Potser per això, alguns llocs d'art rupestre macroesquemàtic s'organitzen com a autèntics santuaris, i propicien la reunió ocasional i la cohesió entre grups humans dispersos i amb efectius demogràfics escassos. Eixe seria el cas del santuari de Petracos (Castell de Castells), lloc que se situa a mitjan camí entre el grup d'assentaments costaners —la Cova de les Cendres (Teulada-Moraira), la Cova Ampla (Xàbia)— i els del nucli del riu d'Alcoi.

En suma, ens trobem davant de societats segmentàries, en què les tendències centrípètes (tendència a la fissió del grup i a la formació d'altres de nous) són més accentuades que les centrífètes. Això explicaria que durant els primers mil·lennis la història d'estos grups primitius d'agricultors i ramaders puga resumir-se raonablement com un procés d'expansió de la població basat en la colonització progressiva de les millors terres de la vall, sense que cap canvi substancial arribe a modificar el primitiu sistema agrícola instaurat a començament del V mil·lenni a.C.

Tan sólo podemos señalar que estos serían escasos, encontrándose muy espaciados entre sí. Quizás por ello, algunos lugares de arte rupestre macroesquemático se organizan como auténticos santuarios, propiciando la reunión ocasional y la cohesión entre grupos humanos dispersos y con escasos efectivos demográficos. Tal sería el caso del santuario de Petracos (Castell de Castells), lugar que se sitúa a medio camino entre el grupo de asentamientos costeros - Cova de les Cendres (Teulada-Moraira; Cova Ampla, Xàbia)- y los del núcleo del Alcoi.

En suma, nos encontramos ante sociedades segmentarias, en las cuales las tendencias centrípetas (tendencia a la fisión del grupo y a la formación de otros nuevos) son más acusadas que las centrífetas. Ello explicaría que durante los primeros milenios, la historia de estos primitivos grupos de agricultores y ganaderos pueda resumirse razonablemente como un proceso de expansión de la población basado en la colonización progresiva de las mejores tierras del valle,

Niuet (l'Alqueria d'Asnar). Vista general.
Niuet (l'Alqueria d'Asnar). Vista general.

El III mil·lenni abans de Crist. Consolidació i conflicte

Cap al 3.000 a.C., o potser un poc abans, este procés segurament s'havia acabat. En eixe moment, la totalitat de les terres explotades per mitjà del sistema agrícola introduït pels primers agricultors es troba ocupada. A partir d'ara, el procés colonitzador queda alentit i el creixement demogràfic s'estabilitza.

Els poblats del III mil·lenni a.C. es distribuïxen al llarg dels principals cursos fluvials, de manera que en els seus entorns puguen disposar d'aquells recursos bàsics que són necessaris per a la seua subsistència: aigua i pastures permanents a la vora dels cursos fluvials; terres de cultiu, probablement integrades al costat de l'espai habitat; i el bosc, d'on obtenen tant aliments com també recursos (llenya per al foc i fusta per a la construcció) dels voltants.

Quasi sempre es tracta de grans poblats les restes dels quals apareixen disperses per extensions que superen fàcilment les 10 hectàrees. Les prospeccions fetes han revelat que hi ha una bona quantitat d'assentaments d'esta classe, cosa que resulta indicativa del grau d'ocupació de la vall en eixos moments.

La seua imatge exterior era prou diferent de la que presenten hui dia. El cas del Niuet (l'Alqueria d'Asnar) resulta il·lustratiu dels canvis produïts pels processos d'erosió natural en el medi on s'assentaren.

Este poblado està situat en l'interfluvio que forma el riu d'Alcoi i el barranc de la Querola, damunt de terrasses quaternàries. Durant el període en què fou ocupat, estes terrasses davallaven progressivament i formaven una falda suau fins al riu d'Alcoi. En canvi, després de ser abandonat, cap al 2.000 a.C., l'erosió fluvial n'ha modificat substancialment l'aspecte: ha erosionat les terrasses més baixes i n'ha reduït considerablement l'espai disponible fins a conformar l'aspecte de l'abrupte escarpament que actualment presenta el poblado cap al riu Alcoi.

L'organització del territori presenta dues qualitats: és focal i radial. Focal pel fet que l'espai central a partir del qual s'ordenen les activitats és el poblado agrícola; i és radial en el sentit que estes es troben organitzats espacialment, de manera que aquells llocs que impliquen una inversió de treball més gran per a mantindre'ls i explotar-los es troben en les proximitats del poblado.

Així, el centre estaria ocupat pel poblado, lloc on s'emmagatzema i es processa la collita per al consum domèstic, i on

sin que ningún cambio sustancial venga a modificar el primitivo sistema agrícola instaurado a comienzos del V milenio a.C.

El IIIr. Milenio a.C. Consolidación y conflicto.

Hacia el 3.000 a.C. o quizás algo antes, este proceso habría finalizado. En este momento, la totalidad de las tierras explotables mediante el sistema agrícola introducido por los primeros agricultores, se encuentran ocupadas. A partir de ahora el proceso colonizador queda ralentizado y el crecimiento demográfico se estabiliza.

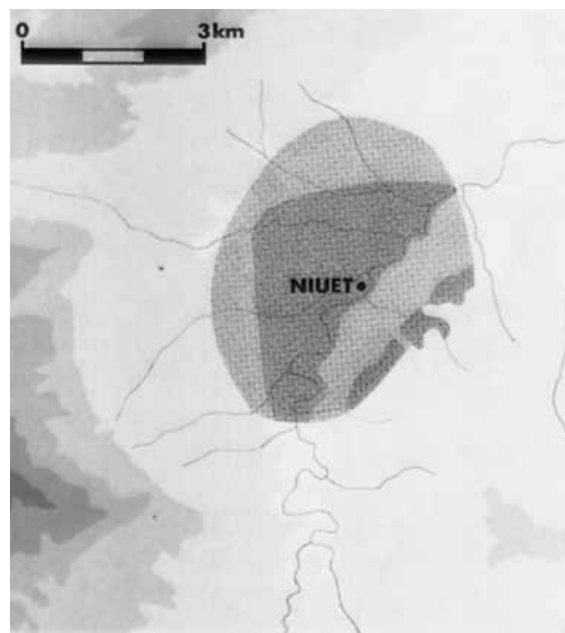
Los poblados del III milenio a.C. se distribuyen a lo largo de los principales cursos fluviales, de manera que en sus inmediaciones puedan disponer de aquellos recursos básicos necesarios para su subsistencia: agua y pastos permanentes junto a los cursos fluviales; tierras de cultivo, probablemente integradas junto al espacio habitado; y el bosque, del que obtienen tanto alimentos como recursos (leña para el fuego y madera para la construcción) en las inmediaciones.

Se trata, casi siempre, de grandes aldeas, cuyos restos suelen aparecer dispersos por extensiones que superan con facilidad las 10 has. Las prospecciones realizadas han revelado la existencia de un buen número de estos asentamientos, lo que resulta indicativo del grado de ocupación del valle en estos momentos.

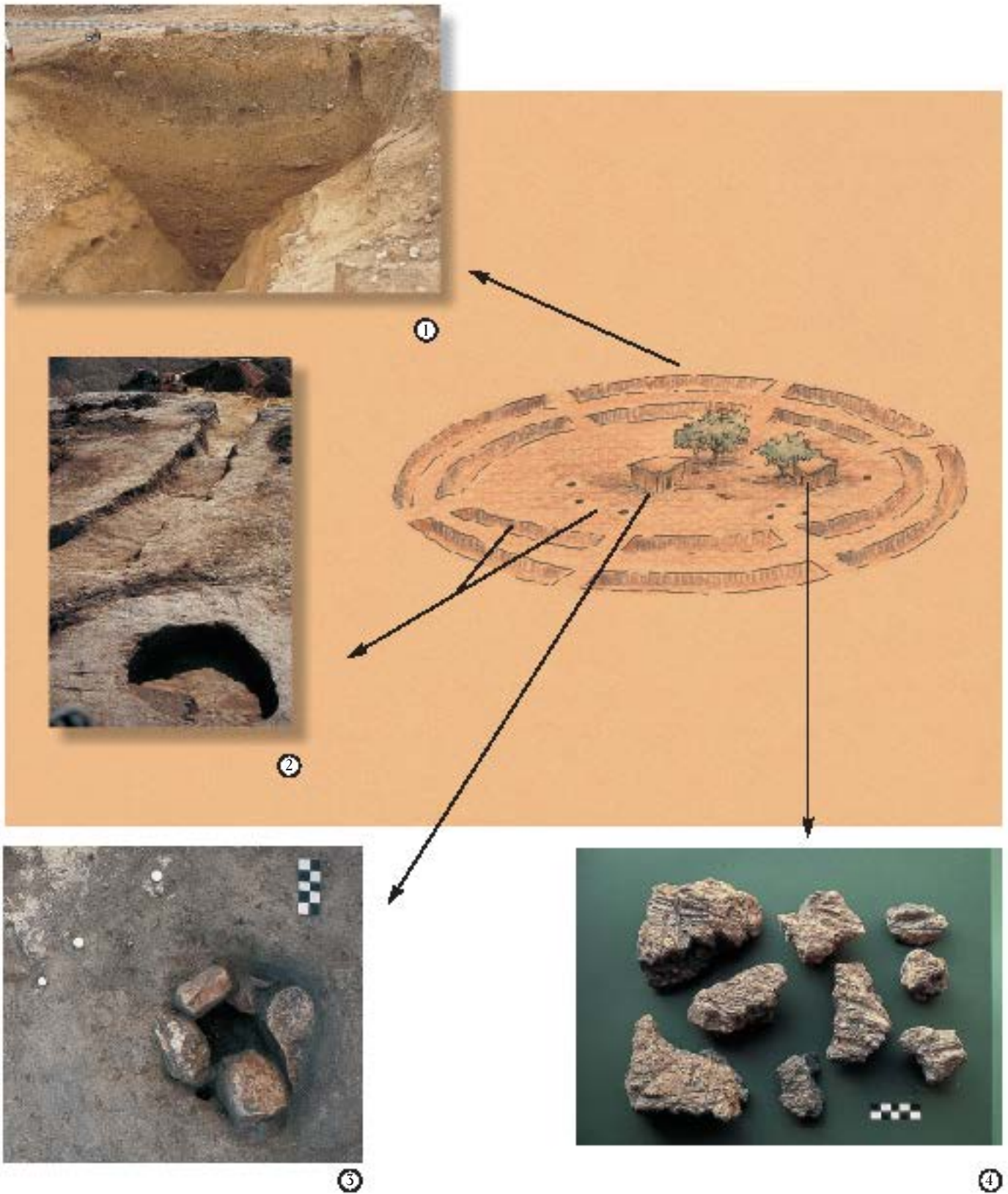
Su imagen exterior era bastante diferente de la que presentan hoy en día. El caso de Niuet (Alquería d'Asnar) resulta ilustrativo de los cambios producidos por los procesos de erosión natural en el medio donde se asentaron.

Este poblado está situado en el interfluvio que forman el río Alcoi y el barranco de la Querola, sobre terrazas cuaternarias. Durante el período en que fue ocupado, éstas descendían progresivamente, formando una suave ladera, hasta el río Alcoi. Sin embargo, tras su abandono, hacia el 2.000 a.C., la erosión fluvial ha modificado sustancialmente su aspecto, erosionando las terrazas más bajas y reduciendo considerablemente el espacio disponible, hasta conformar el aspecto del abrupto escarpe que en la actualidad presenta el poblado hacia el río Alcoi.

La organización del territorio presenta dos cualidades: es focal y radial. Focal, por cuanto que el espacio central a partir del cual se ordenan las actividades es la aldea agrícola; y

Visió del territori de producció de Niuet (Alqueria d'Asnar).
Visión del territorio de producción de Niuet (l'Alqueria d'Asnar).

Reconstrucció ideal d'un poblat del tercer mil·lenni a.C. amb indicació de les evidències recuperades:

- 1.- Niuet (l'Alqueria d'Asnar), secció fossat.
- 2.- Arenal de la Costa (Ontinyent), recorregut del fossat i sitges.
- 3.- Arenal de la Costa (Ontinyent): Forat de pal.
- 4.- Benataire (Cocentaina), fragments de fang amb imposta de branques procedent d'una sitja.

Reconstrucción ideal de un poblado del III milenio a.C. indicando las evidencias recuperadas.

- 1.- Niuet (l'Alqueria d'Asnar): Sección foso.
- 2.- Arenal de la Costa (Ontinyent): Recorrido del foso y silos.
- 3.- Arenal de la Costa (Ontinyent): Agujero de poste.
- 4.- Benataire (Cocentaina). Fragmentos de barro con improntas de ramas procedente de un silo.

Placa de sílex tabular retocada de Niuet (l'Alqueria d'Asnar).
Placa de sílex tabular retocada de Niuet (l'Alqueria d'Asnar)

es fan la majoria de les activitats quotidianes. Encara que les evidències disponibles són fragmentàries, podem imaginar com estaven organitzades.

Les fosses segmentades constitueixen un element comú en estos poblats. Encara que la seua funcionalitat és objecte de discussió, sens dubte definien els límits de l'espai domèstic que, en este cas, pareix que incorporava també els horts, l'*ager*, integrat dins dels límits del poblal, separant-se'n del *saltus*: espai no transformat agrícolament i que constituïa el domini del bosc mediterrani.

Estes fosses segmentades constitueixen la inversió més costosa en temps de treball per a condicionar l'hàbitat, i és probable que involucrara la cooperació del conjunt dels individus que conformaven el grup.

Al seu interior es distribuïxen els diferents espais domèstics: les cases. Estes no devien formar un conjunt agregat i ordenat, i es trobaven espaciades entre elles. Per això, en trobem les restes disperses formant concentracions extenses.

Les superposicions estratigràfiques són, així mateix, infreqüents o poc importants des del punt de vista de l'acumulació de dipòsits arqueològics. En el Niuet tan sols se n'ha constatat un cas: les restes d'un habitatge se superposen a una fossa segmentada, una vegada esta ha sigut abandonada i el seu interior es reblí amb aportacions naturals i antròpiques.

Encara que no en disposem de cap planta completa, algunes troballes deixen suposar que esta devia ser rectangular, absidal o lleugerament ovalada. Amb un sòcol menut de pedra, les parets es construïxen per mitjà d'un entramat de fang amb pals espaciats regularment. Este sembla que és el cas de les restes de l'habitatge trobat al Niuet, on es conserven dues alineacions de pedres que conformen un espai allargat i a les quals s'associa una llar construïda sobre plataforma d'argila.

Unes altres restes que han sigut interpretades com les d'una estructura d'habitació són les de l'Arenal de la Costa

es radial por cuanto que estas se encuentran espacialmente organizadas, de forma que aquellos lugares que implican una mayor inversión de trabajo para su mantenimiento y explotación se encuentran en las cercanías del poblado.

Así, el centro estaría ocupado por la aldea, lugar donde se almacena y procesa la cosecha para consumo doméstico, realizándose la mayor parte de las actividades cotidianas. Aunque las evidencias disponibles son fragmentarias, podemos imaginar como estaban organizadas.

Los fosos segmentados constituyen un elemento común en estos poblados. Aunque su funcionalidad es objeto de discusión, sin duda definían los límites del espacio doméstico que, en este caso, parece incorporar también los huertos, el *ager*, integrado dentro de los límites del poblado, separándose del *saltus*: espacio no transformado agrícolamente y que constituía el dominio del bosque mediterráneo.

Estos fosos segmentados constituyen la inversión más costosa en tiempo de trabajo para acondicionar el habitat siendo probable que involucrara la cooperación del conjunto de los individuos que conformaban el grupo.

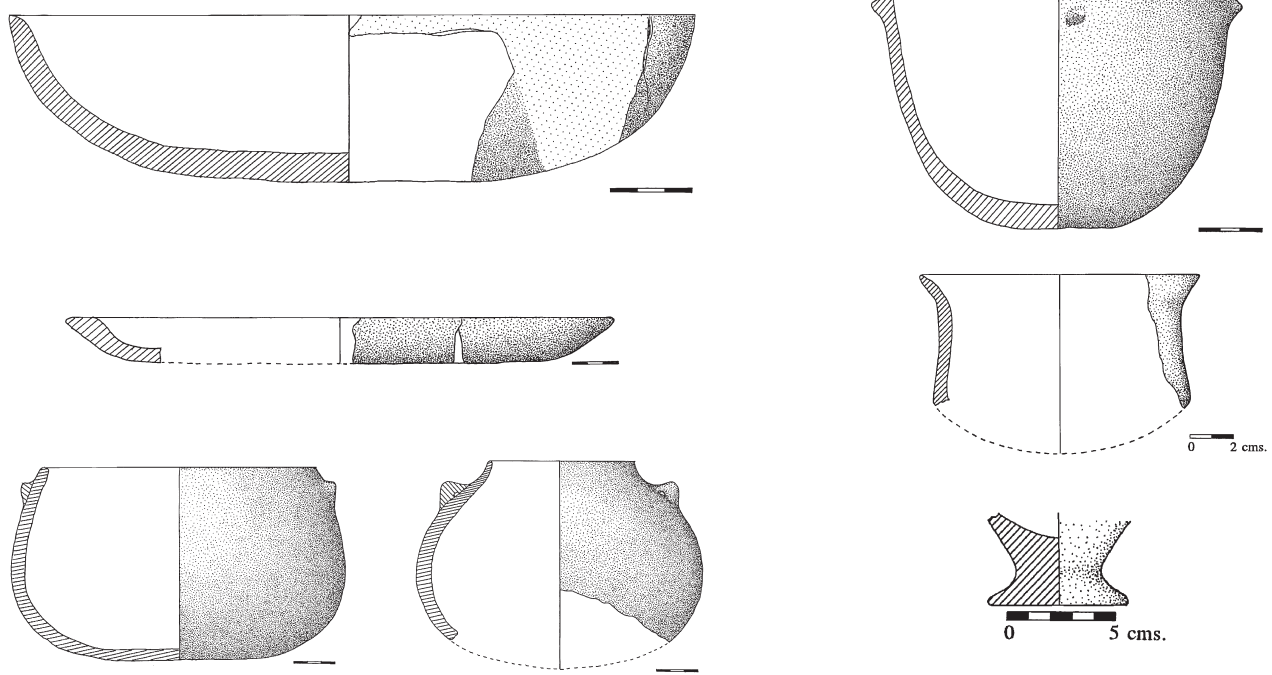
En su interior se distribuyen los diferentes espacios domésticos: las casas. Éstas no formarían un conjunto agregado y ordenado, encontrándose espaciadas entre sí. Por esta razón, hallamos sus restos dispersos formando concentraciones extensas.

Las superposiciones estratigráficas son, asimismo, infrecuentes o poco importantes desde el punto de vista de la acumulación de depósitos arqueológicos. En Niuet tan sólo se ha constatado un caso: los restos de una vivienda se superponen a un foso segmentado, una vez que este ha sido abandonado y su interior se rellena con aportes naturales y antrópicos.

Aunque no disponemos de ninguna planta completa, algunos hallazgos dejan suponer que ésta podría ser rectangular, absidal o ligeramente ovalada. Con un pequeño zócalo de piedra, las paredes se construyen mediante un entramado de barro con postes regularmente espaciados.

Ceràmica pintada de Niuet (l'Alqueria d'Asnar).
Cerámica pintada de Niuet (l'Alqueria d'Asnar)

Ceràmiques de Niuet (l'Alqueria d'Asnar) i de les Jovades (Cocentaina).
 Cerámicas de Niuet (l'Alqueria d'Asnar) y de Jovades (Cocentaina)

(Ontinyent) a la veïna Vall d'Albaida. Este exemple respon al que pareix que és un fons de cabanya excavat, al qual s'associa un forat de pal.

L'equipament domèstic cobria diverses classes d'activitats. Els ganivets es feien per mitjà de la talla del sílex i probablement estarien subjectats a mànecs de fusta o d'os; les barrines, també de sílex, devien ser emprades en faenes com l'adob de les ceràmiques o la perforació de fusta. També s'han relacionat amb el treball de la fusta aixes menudes o cisells fets de pedra polida.

Els objectes de ceràmica i de terrissa constituïxen, probablement els elements més comuns de l'aixovar domèstic. Plats, plàteres, tassons menuts, copes i escudelles constituïen la vaixel·la de taula, mentre que alguns perols es devien fer servir directament en la cocció. Enfront del que era comú en etapes anteriors, la ceràmica és majoritàriament llisa, encara que no hi manquen alguns elements decoratius. També en terrissa es fan instruments com les peses del teler o els capfoguers.

Totes les cabanyes segurament associaven una llar i un forn domèstic que, juntament amb els molins de mà, generalment barquiformes, completaven l'equipament domèstic necessari per al processament i el consum dels aliments (especialment cereals, base de la dieta alimentària).

Algunes d'estes llars, com la trobada al Niuet, mostren una configuració poc comuna. Es tracta d'una estructura singular conformada per una plataforma d'argila que mostra una cubella ovalada a la qual se superposen dues capes de fragments ceràmics. A pocs centímetres d'esta cubella apa-

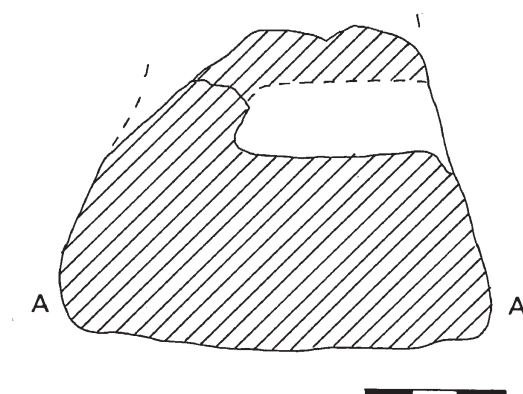
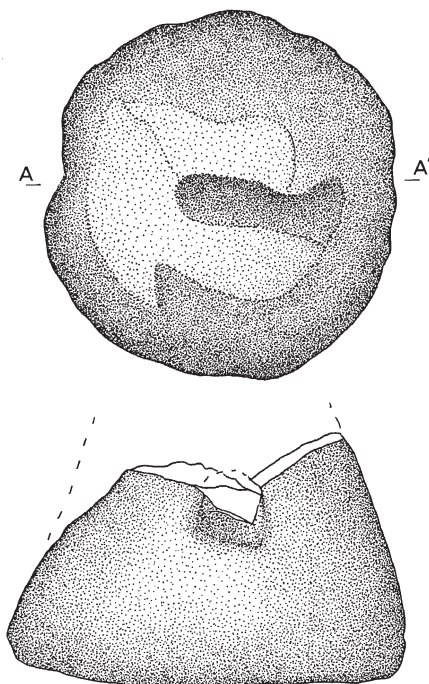
Este parece ser el caso de los restos de la vivienda hallada en Niuet donde se conservan dos alineaciones de piedras que conforman un espacio alargado y a las que se asocia un hogar construido sobre plataforma de arcilla.

Otros restos que han sido interpretados como de una estructura de habitación son los de Arenal de la Costa (Ontinyent) en la vecina Vall d'Albaida. Responde este ejemplo a lo que parece ser un fondo de cabaña excavado, al cual se asocia un agujero de poste.

El equipamiento doméstico cubría diversas clases de actividades. Los cuchillos se realizaban mediante la talla del sílex y probablemente estarían sujetos a mangos de madera o hueso; los taladros, también de sílex, se utilizarían en tareas como el lañado de las cerámicas o perforación de madera. También se han relacionado con el trabajo de la madera las pequeñas azuelas o cinceles realizados en piedra pulida.

Los objetos de cerámica y barro cocido constituyen, probablemente los elementos más comunes del ajuar doméstico. Platos, fuentes, pequeños cuencos, copas y escudillas constituían la vajilla de mesa, mientras que algunas ollas podrían utilizarse directamente en la cocción. Frente a lo que era común en etapas anteriores, la cerámica es mayoritariamente lisa, aunque no faltan algunos elementos decorativos. También en barro cocido se realizan instrumentos como las pesas de telar o los morillos.

Todas las cabañas debían asociar un hogar y un horno doméstico que, junto con los molinos de mano, generalmente barquiformes, completaban el equipamiento domés-

Capfouer de fang cuit de Niuet (l'Alqueria d'Asnar).
Morillo de barro cocido de Niuet (l'Alqueria d'Asnar)

regué, inserida en argila, una font ovalada de base plana i, per davall, dos grans fragments que formaven part d'una altra font. D'una altra banda es localitzaren tres pedres clavades i apegades a l'estructura que tenen una interpretació difícil. Tots estos elements deuen formar part d'un mateix conjunt. Segurament estem davant d'una llar on, si hem de jutjar per la falta de carbons i de cendra, almenys en el seu desenvolupament final, no es devia fer foc directament. Molt probablement, les brases necessàries per al seu funcionament es devien fer en un altre lloc i després eren traslladades a l'estructura. Esta operació indicaria la neteja regular de la cubella i la col·locació posterior de les capes de fragments ceràmics o bé damunt o bé davall de les brases. La presència d'estes capes ceràmiques, constatada en la construcció d'altres llars, com algunes ibèriques, es vincula a les seues propietats de mantenir la calor aconseguida en la combustió.

L'elevada concentració d'instruments trobats al voltant d'esta estructura indica la realització d'altres tasques d'ordre quotidià, configurant-se este espai com el centre de bona part de les activitats domèstiques.

A l'exterior dels habitatges, un conjunt més o menys abundós de sitges devia delimitar l'àrea destinada a l'emmagatzematge del gra, com passa en el Niuet. Unes altres vegades estes sitges representen les úniques restes documentades i poden ocupar grans extensions (les Jovades).

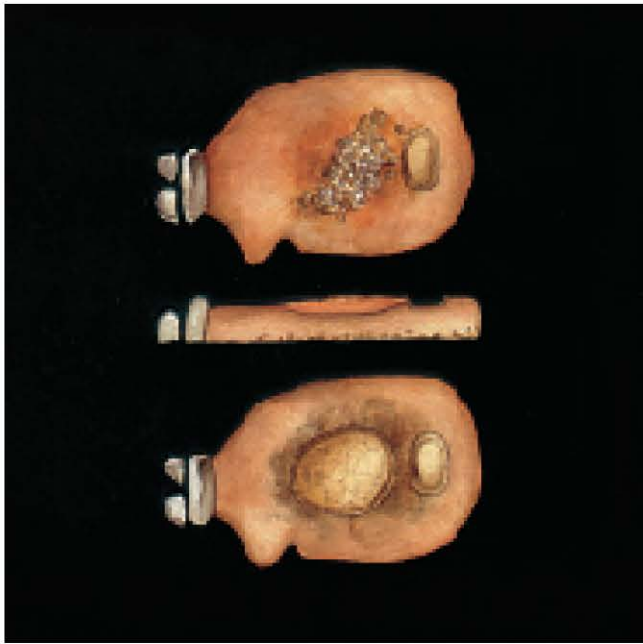
Tradicionalment s'ha considerat que estes estructures excavades serviren per a emmagatzemar gra, la qual cosa probablement explique l'absència de les grans gerres i cànsters que tan freqüents són durant el Neolític en el registre d'estos poblats.

tico necesario para el procesado y consumo de los alimentos (especialmente cereales, base de la dieta alimenticia).

Algunos de estos hogares, como el hallado en Niuet, muestran una configuración poco común. Se trata de una estructura singular conformada por una plataforma de arcilla que muestra una cubeta ovalada a la que se superponen dos capas de fragmentos cerámicos. A escasos centímetros de esta cubeta apareció, insertada en la arcilla, una fuente ovalada de base plana, y por debajo, dos grandes fragmentos pertenecientes a otra fuente. De otra parte, se localizaron tres piedras hincadas y pegadas a la estructura de difícil interpretación. Todos estos elementos deben formar parte de un mismo conjunto. Estaríamos ante un hogar en el que, al menos en su desarrollo final y a juzgar por la falta de carbones y cenizas, no se haría fuego directamente. Muy probablemente, las brases necesarias para su funcionamiento se llevarían a cabo en otro lugar para ser trasladadas con posterioridad a la estructura. Esta operación indicaría la limpieza regular de la cubeta y la posterior colocación de las capas de fragmentos cerámicos bien encima o debajo de las brases. La presencia de éstas capas cerámicas, constatada en la construcción de otros hogares, como algunos ibéricos, se vincula a sus propiedades para mantener el calor alcanzado en la combustión.

La elevada concentración de instrumentos encontrados alrededor de esta estructura indica la realización de otras tareas de orden cotidiano, configurándose este espacio como el centro de buena parte de las actividades domésticas.

Al exterior de las viviendas, un conjunto más o menos numeroso de silos delimitaría el área destinada al alma-

Llar d'argila de Niuet (l'Alqueria d'Asnar), vista general i detalls de la capa superficial de ceràmica, del cubell i de la font oval de base plana integrada en la llar.
 Hogar de arcilla de Niuet (l'Alqueria d'Asnar) Vista general y detalles de la capa superficial de cerámica, de la cubeta y de la fuente oval de base plana integrada en el hogar.

De dimensions i de formes variades, encara que amb un diàmetre de boca inferior al de la base, les sitges es documenten des de la prehistòria fins a èpoques recents. Els estudis experimentals fets actualment han demostrat la seua eficàcia en la conservació del gra. El seu ús, no obstant això, no va ser molt prolongat. Això segurament era degut a la seua pròpia morfologia, ja que el principi de la seua eficàcia residix en el manteniment d'una boca estreta que puga ser tancada hermèticament. El buidatge continuat d'estes sitges contribuiria al seu deteriorament, de manera que al cap d'un cert temps resultaria més rendible l'excavació d'una altra de nova.

Una vegada la sitja deixa d'utilitzar-se, comença el seu rebliment, natural o antròpic. És d'esta manera com poden interpretar-se moltes de les sitges excavades actualment, en la seua única funció, com a femers on apareixen materials molt variats.

Ens trobem, per tant, davant de poblats amb habitatges dispersos amb una sèrie d'espais definits per a efectuar activitats variades. Esta agrupació d'estructures d'habitació es delimita mitjançant la construcció de les fosses segmentades.

Pot ser que els camps de cultiu es trobaren dins dels límits del poblament (definit per les fosses) i que, més enllà d'ells, es desplegara el domini del bosc, d'on extreïen diversos pro-

ducció del gra, tal y como sucede en Niuet. En otras ocasiones éstos suponen los únicos restos documentados y pueden ocupar grandes extensiones (Jovades).

Tradicionalmente se ha considerado que estas estructuras excavadas servirían para almacenar el grano, lo que probablemente explique la ausencia en el registro de estos poblados de las grandes orzas y tinajas tan frecuentes durante el Neolítico.

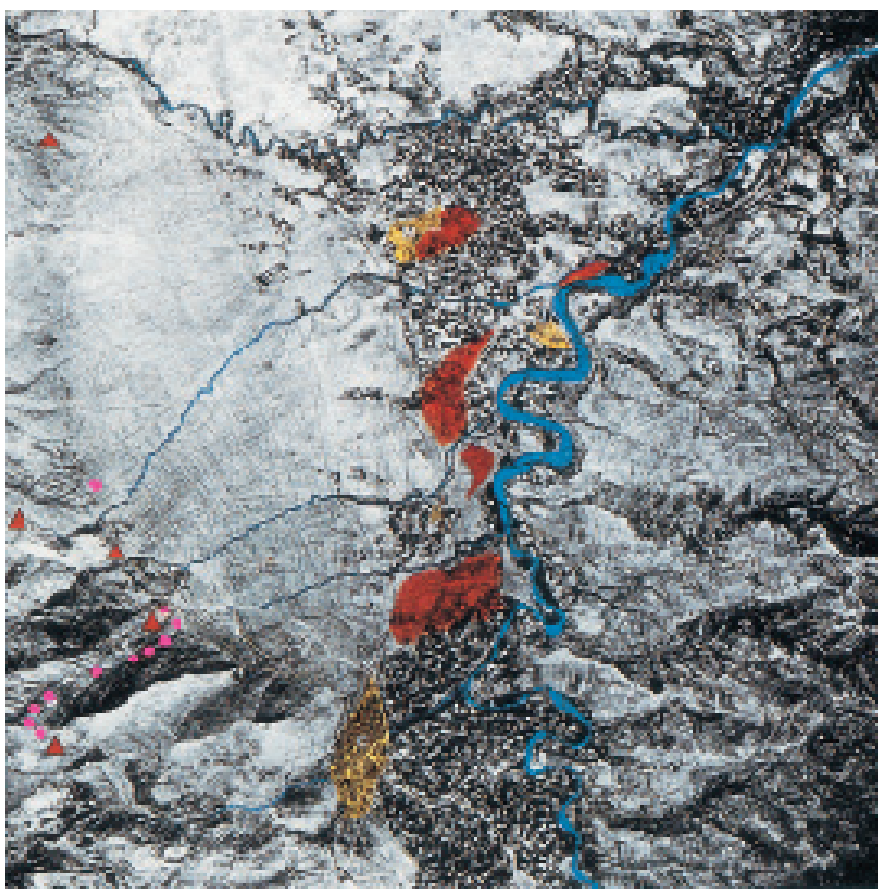
De tamaños y formas variadas, aunque con un diámetro de boca inferior al de la base, los silos se documentan desde la prehistoria hasta épocas recientes. Los estudios experimentales realizados en la actualidad han demostrado su eficacia en la conservación del grano. Su uso, sin embargo, no fue muy prolongado. Esto se debería a su propia morfología puesto que el principio de su eficacia reside en el mantenimiento de una boca estrecha que pueda ser cerrada herméticamente para evitar la entrada de oxígeno que haga germinar el grano. El vaciado continuado de los mismos contribuiría a su deterioro de modo que al cabo de cierto tiempo resulta más rentable la excavación de uno nuevo.

Una vez el silo deja de utilizarse, empieza su relleno, natural o antrópico. Es así como muchos de los silos que excavamos en la actualidad pueden interpretarse, en su última función, como de basureros en los que aparecen materiales muy variados.

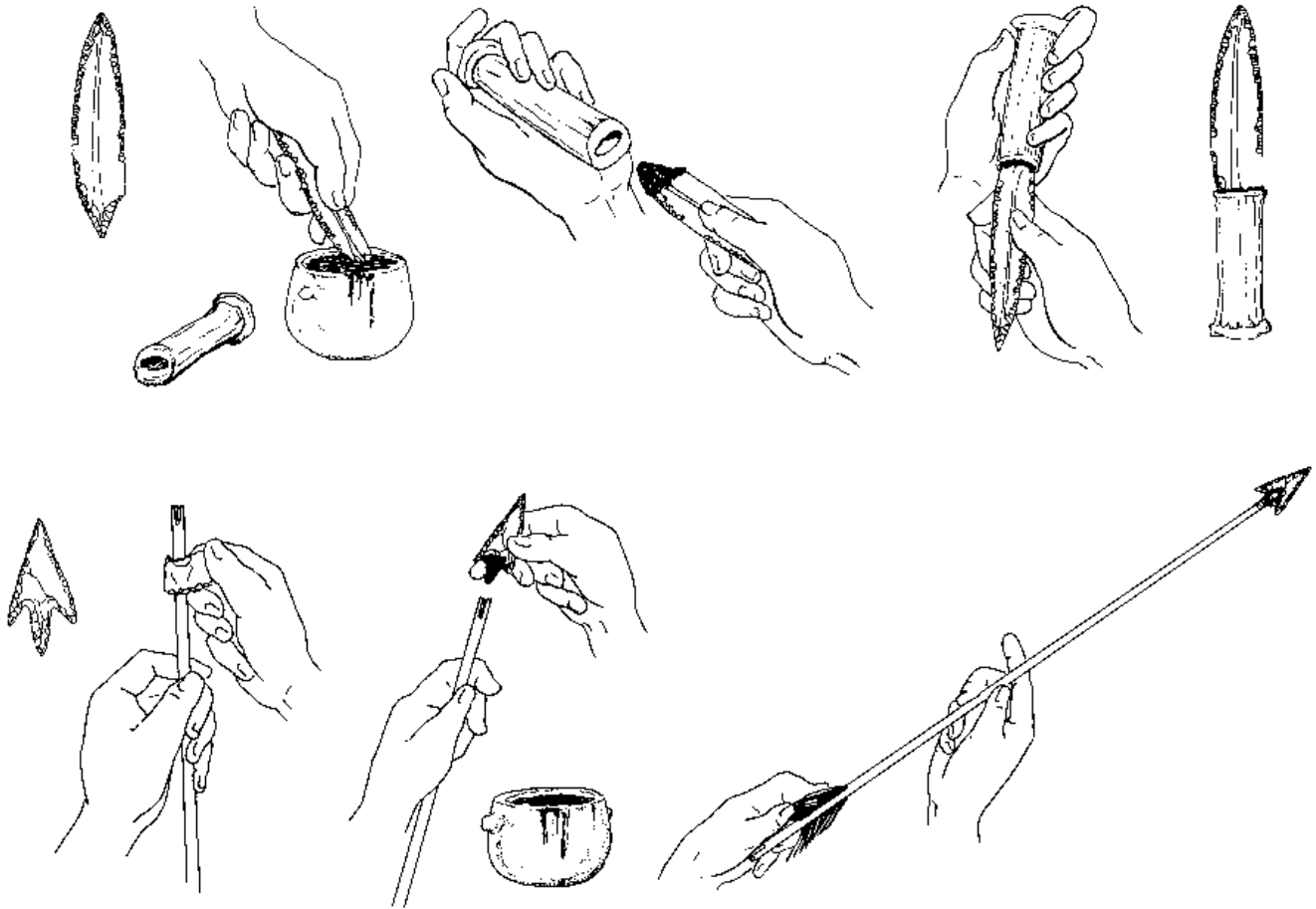
Nos encontramos pues ante poblados de viviendas dispersas con una serie de espacios definidos para la realización de actividades variadas. Esta agrupación de estructuras de habitación se delimita mediante la construcción de los fosos segmentados.

Es posible que los campos de cultivo se encontraran dentro de los límites del poblado (definidos por los fosos) y que, más allá de los mismos se desarrollase el dominio del bosque, del cual se extraían diversos productos: combustible para el fuego, madera para la construcción y alimentos silvestres (como las bellotas, las fresas u otros).

Resulta curioso observar como coincidiendo con este momento de intensa ocupación del valle comienzan a desarrollarse formas de competencia intergrupales (los fosos pueden interpretarse igualmente como elementos defensivos). Aparece también un nuevo elemento en el

Poblament prehistòric entre Cocentaina i Muro, amb la situació dels poblats del tercer mil·lenni aC (taques roges), poblats de l'edat del bronze (triangles rojos) i coves d'enterrament del tercer mil·lenni aC (punts fúcsia).
 Poblamiento prehistórico entre Cocentaina y Muro con la situación de los poblados del III milenio a.C. (manchas rojas), poblados de la Edad del Bronce (triángulos rojos) y cuevas de enterramiento del III milenio a.C. (puntos fucsia).

Processos de fabricació i emmanegat de diversos estris: destrals, ganivets, punta de fletxa.
 Procesos de fabricación y emmanegado de diversos utensilios: hacha, cuchillo, punta de flecha.

ductes: combustible per al foc, fusta per a la construcció i aliments silvestres (com les bellotes, les fraules i d'altres).

Resulta curiós d'observar com coincidint amb este moment d'intensa ocupació de la vall comencen a desenvolupar-se formes de competència intergrup (les fosses poden interpretar-se igualment com a elements defensius). Apareix també un nou element en el paisatge arqueològic: les necròpolis. Es tracta de coves o balmes on es depositaven les inhumacions dels membres del clan al llarg de generacions. Per això les coneixem com coves sepulcrales col·lectives. Es localitzaven un poc allunyades dels poblats i, a vegades, s'associen amb representacions d'art rupestre, definint un espai sagrat que, al seu torn, simbolitzava els límits i els drets del grup humà sobre un determinat territori.

La ruptura de les societats segmentàries

Amb la introducció de l'arada (cap al 2500 a.C.), es produí un canvi transcendent: per primera vegada era possible colonitzar les terres de secà i organitzar una economia agrícola més extensiva, que implicava la posada en producció de més espai agrícola.

Conseqüentment amb això, els llocs d'hàbitat es traslladen cap a les vores muntanyoses de les valls, i ocupen pro-

paisaje arqueológico: las necrópolis. Se trata de cuevas o abrigos donde se depositan las inhumaciones de los miembros del clan a lo largo de generaciones. Por esa razón se conocen como cuevas de enterramiento colectivo. Se localizaban algo alejadas de los poblados, y en ocasiones se asocian a representaciones de arte rupestre, definiendo un espacio sagrado que, a su vez, simbolizaba los límites y derechos del grupo humano sobre un determinado territorio.

La ruptura de las sociedades segmentarias.

Con la introducción del arado (hacia el 2500 a.C.), se produjo un cambio trascendental: por primera vez era posible colonizar las tierras de secano como organizar una economía agrícola más extensiva que implicaba la puesta en producción de mayor espacio agrícola.

En consonancia con ello, los lugares de hábitat se trasladan hacia el reborde montañoso de los valles, ocupando promontorios y laderas previamente acondicionados mediante costosas obras de aterramiento. Los poblados son menos extensos, pero en su interior las viviendas aparecen agregadas.

Les Jovades (Cocentaina), en alguns poblats la dispersió de les estructures d'emmagatzematge (sitges i fosses) ocupa grans extensions de terreny.
 Jovades (Cocentaina). En algunos poblados la dispersión de las estructuras de almacenamiento (silos y fosas) ocupa grandes extensiones de terreno.

monitoris i galters prèviament condicionats per mitjà de costoses obres d'abancament. Els poblats són menys extensos, però al seu interior els habitatges apareixen agregats.

Encara que la informació és limitada, és possible que este procés començara des del final del tercer mil·lenni, coincidint amb l'aparició de la ceràmica campaniforme (2.200 – 1.800 a.C.).

En tot cas, estes transformacions juntament amb unes altres que afecten l'esfera de les relacions socials, propiciaven el desenvolupament d'un nou patró d'assentament i prefiguren el que serà característic de l'Edat del Bronze (1.800 – 1.200 a.C.).

La variabilitat en la dimensió i la localització dels assentaments, alguns dels quals sembla que s'associen a funcions defensives o de control del territori, indiquen la incidència de factors diferents dels econòmics que influïxen en la tria dels llocs d'assentament.

D'altra banda, les costoses obres d'infraestructura (abancament i muralles), que tenen un consum de temps de treball considerablement major que qualsevol de les obres col·lectives anteriors, indiquen la presència de líders socials capaços de mobilitzar la força de treball necessària per a fer-les. La ruptura de les societats segmentàries, de caràcter més igualitari, sembla que s'ha consumat.

Aunque la información es limitada, es posible que este proceso comenzase desde finales del IIIr milenio, coincidiendo con la aparición de la cerámica campaniforme (2200-1800 a.C.).

En cualquier caso, estas transformaciones, junto con otras que atañen a la esfera de las relaciones sociales, propiciaron el desarrollo de un nuevo patrón de asentamiento, prefigurando lo que será característico de la Edad del Bronce (1800-1200 a.C.).

La variabilidad en el tamaño y localización de los asentamientos, algunos de los cuales parecen asociarse a funciones defensivas o de control del territorio, indican la incidencia de factores distintos a los económicos que influyen en la elección de los lugares de asentamiento.

Por otra parte, las costosas obras de infraestructura (aterrazamiento y muralles), cuyo consumo en tiempo de trabajo es considerablemente mayor que cualquiera de las obras colectivas anteriores, señalan la presencia de líderes sociales capaces de movilizar la fuerza de trabajo necesaria para realizarlas. La ruptura de las sociedades segmentarias, de carácter más igualitario, parece haberse consumado.

Formatgera de ceràmica de Niuet (l'Alqueria d'Asnar).
Quesera o encella de ceràmica de Niuet (l'Alqueria d'Asnar)

Molí de pedra.
Molino de piedra.

AGRICULTURA I RAMADERIA

Els estudis arqueològics i arqueobotànics duts a terme en diversos assentaments de les valls del riu d'Alcoi i de comarques veïnes (la Vall d'Albaida i la Marina), permeten conèixer no sols les espècies vegetals i animals que constituïen la dieta alimentària d'estos grups humans i la seua importància relativa al llarg del temps, sinó també les formes de gestió d'eixos recursos.

L'agricultura d'aixada

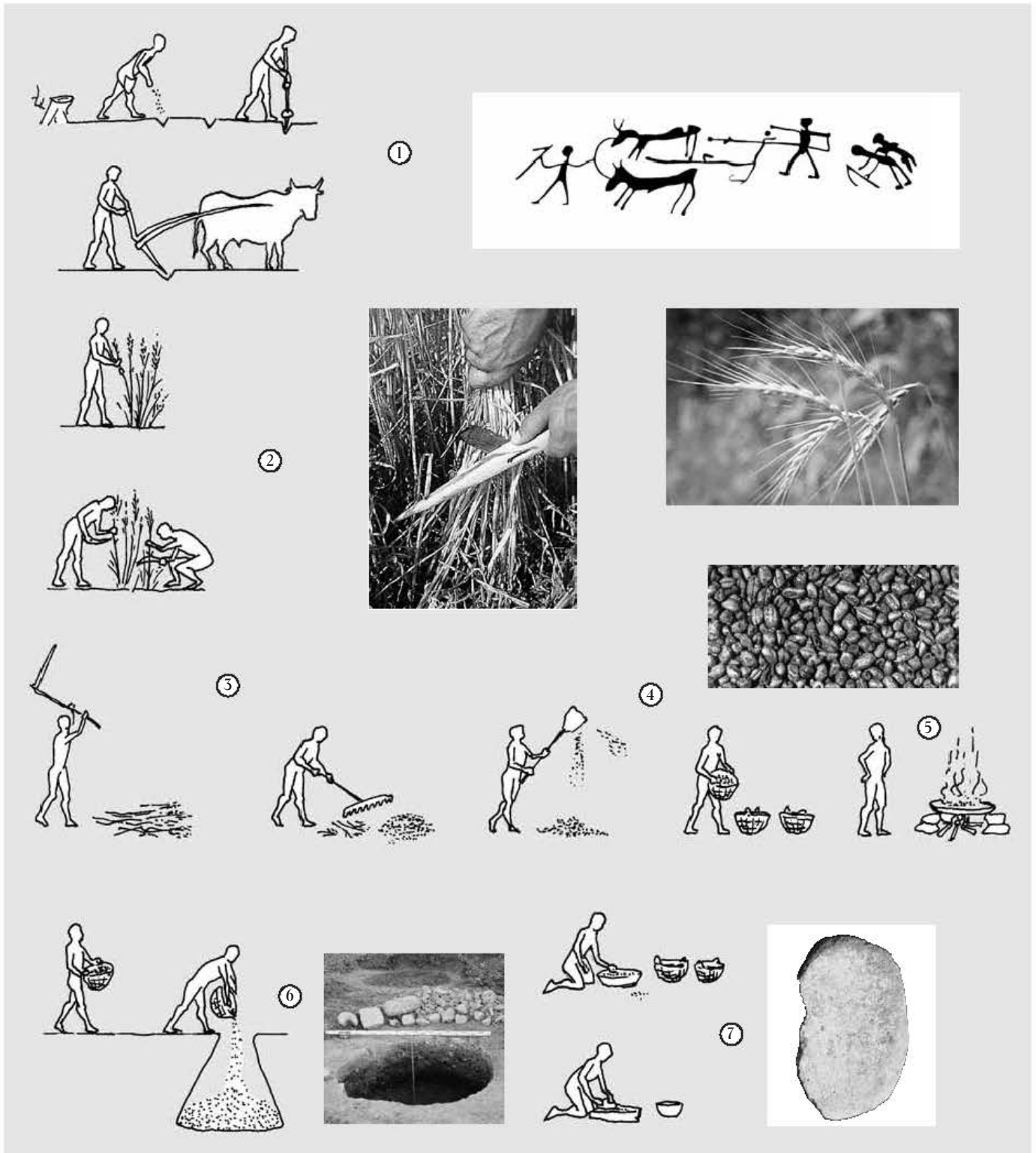
Des de l'aparició del Neolític (ca. 4.800 a.C.) la subsistència incorporava ja les principals espècies domèstiques, cereals (blat i civada), llegums (faves, llentilles i pèsols), constituïen la base de la seua agricultura, mentre que els ovicaprins, els bòvids i el porc conformaven el ramat domèstic.

AGRICULTURA Y GANADERÍA

Los estudios arqueozoológicos y arqueobotánicos realizados en diversos asentamientos de las Valls de l'Alcoi y de comarcas vecinas (Vall d'Albaida y la Marina), permiten conocer no sólo las especies vegetales y animales que constituían la dieta alimenticia de estos grupos humanos y su importancia relativa a través del tiempo, sino también las formas de gestión de dichos recursos.

La agricultura de azada.

Desde la aparición del Neolítico (ca. 4.800 a.C.) la subsistencia incorporaba ya las principales especies domésticas: cereales (trigo y cebada), legumbres (habas, lentejas y guisantes), constituían la base de su agricultura, mientras que los ovicápridos, los bóvidos y el cerdo conformaban el rebaño doméstico.

Treballs del cicle agrícola:

- 1.- sembra: gravat rupestre de Seradina (Val Camonica, Itàlia)
- 2.- collita: reconstrucció de la fàlc
- 3.- trilla
- 4.- desgranat
- 5.- torrada de cereal. Grans de blat i civadacarbonitzats de la cova de l'Or (Beniarrés)
- 6.- emmagatzematge: sitja de Jovades (Cocentaina)
- 7.- mòlta: moli de mà de Jovades (Cocentaina)

Tareas del ciclo agrícola

- 1.- Siembra: Grabado rupestre de Seradina (Val Camonica, Italia).
- 2.- Cosecha: Reconstrucción hoz
- 3.- Trilla
- 4.- Desgranado
- 5.- Tostado del cereal. Granos de trigo y cebada carbonizados de Cova de l'Or (Beniarrés)
- 6.- Almacenaje: Silo de Jovades (Cocentaina)
- 7.- Molienda: Molino de mano de Jovades (Cocentaina)

La seua tecnologia agrícola es limitava a explotar les millors terres de la vall mitjançant una tecnologia que ignorava l'arada, per això que, a vegades, es denomine *agricultura intensiva d'aixada*. Els horts, no molt extensos, se situaven en la rodalia del poblat; el guaret, si n'hi havia, era curt, mentre que era una pràctica freqüent el cultiu conjunt de diferents espècies de cereal en la mateixa parcel·la; l'alternança de cereals-llegums o l'adob de camps amb fem animal gràcies al pasturatge dels restolls.

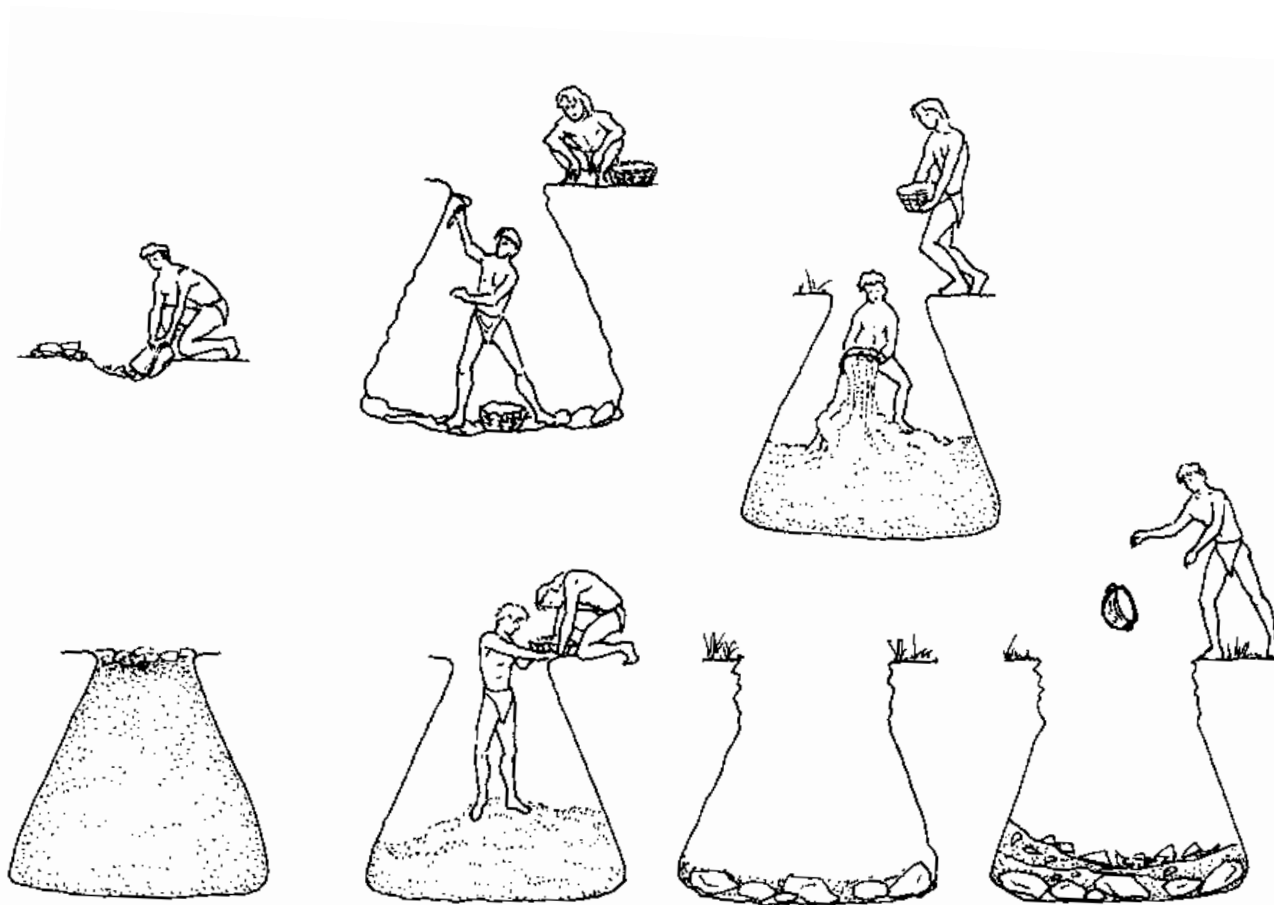
En este context, la ramaderia juga un paper subsidiari. La seua explotació s'orienta a l'obtenció de carn, i constitueix una espècie de reserva per a les males anyades agrícoles. Els moviments de transhumància, a l'estil tradicional, no tenen cabuda en este sistema. La quantitat de caps de bestiar s'acobla a les disponibilitats de pastures presents en els voltants del poblat que, en un ambient mediterrani, solen ser escasses.

En suma, es tractava d'una agricultura que pretenia un rendiment elevat i regular amb un baix cost d'inversió. La seua limitació més important consistia en la reduïda capacitat d'intensificació, atesa la seua dependència respecte dels sòls més productius de la vall.

Su tecnología agrícola se limitaba a explotar las mejores tierras del valle mediante una tecnología que ignoraba el arado, de ahí que suele denominarse "agricultura intensiva de azada". Los huertos, no muy extensos, se situaban en las inmediaciones del poblado; el barbecho, si lo había, era corto siendo prácticas frecuentes el cultivo conjunto de diferentes especies de cereal en la misma parcela; la alternancia de cereales-legumbres o el abono de los campos con estiércol animal mediante el pastoreo de rastrojos.

En este contexto, la ganadería juega un papel subsidiario. Su explotación se orienta a la obtención de carne, constituyendo una especie de reserva para los malos años agrícolas. Los movimientos de trashumancia, al estilo tradicional, no tienen cabida en este sistema. El número de cabezas se acopla a las disponibilidades de pasto presentes en los alrededores del poblado que, en un ambiente mediterráneo, suelen ser escasas.

En suma, se trataba de una agricultura que pretendía un rendimiento elevado y regular, con un bajo coste de la inversión. Su principal limitación residía en la reducida capacidad de intensificación, habida cuenta de su dependencia respecto a los suelos más productivos del valle

Procés de construcció, ús i abandonament d'una sitja.
Proceso de construcción, uso y abandono de un silo.

La conquesta del secà

Cap a l'any 3.000 a.C. la totalitat del sòl agrícola explotable amb la tecnologia anterior es trobava ja ocupat. La competència entre els grups humans adquireix un protagonisme creixent, mentre que àmplies àrees de la vall es troben desocupades.

La resolució d'estos conflictes requerí, lògicament, l'expansió i l'ocupació de les àrees de secà. Esta colonització prengué cos per mitjà d'una sèrie de transformacions que, alhora, la van permetre i la van estimular, i, finalment, provocaren una transformació notable de l'economia i la societat neolítiques.

En l'agricultura, el canvi més transcendental es referix a la probable aparició de l'arada. No tenim evidències directes de la seua presència en les nostres terres fins a l'època ibèrica, ja en l'Edat del Ferro. No obstant això, l'estudi de l'edat a què van ser sacrificats els bous en els poblats de les Jovades i el Niuet suggerix clarament la probabilitat que estos foren emprats com a força de treball. Esta possibilitat ve avalada, a més, per la presència de deformacions òssies localitzades en les articulacions de les extremitats d'alguns individus, conseqüència del seu ús per tirar d'arades o de carros.

Cereals i llegums cultivats i recollectats durant el III mil·lenni a.C.
Cereales y legumbres cultivados y recolectados durante el III milenio a.C.

La conquesta del secano.

Hacia el 3.000 a.C. la totalidad del suelo agrícola explotable con la tecnología anterior se encontraba ya ocupado. La competencia entre los grupos humanos adquiere protagonismo creciente, mientras que amplias áreas del valle se encontraban desocupadas.

La resolución de estos conflictos requirió, lógicamente, la expansión y ocupación de las áreas de secano. Esta colonización tomó cuerpo de la mano de una serie de transformaciones que, a la vez, la permitieron y estimularon, provocando, finalmente, una transformación notable de la economía y la sociedad neolíticas.

En la agricultura, el cambio más transcendental se refiere a la probable aparición del arado. No tenemos evidencias directas de su presencia en nuestras tierras hasta la época ibérica, ya en la Edad del Hierro. Sin embargo, el estudio de la edad a la que fueron sacrificados los bueyes en los poblados de Jovades y Niuet, sugiere claramente la probabilidad de que estos se utiliza-

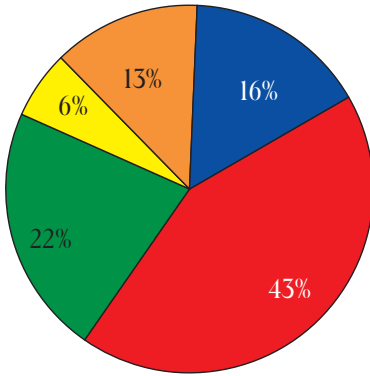
ron como fuerza de trabajo. Esta posibilidad viene avalada, además, por la presencia de deformaciones óseas localizadas en las articulaciones de las extremidades de

Vaques pasturant en el llit del riu Alcoi al seu pas per Niuet (l'Alqueria d'Asnar).
Vacas paciendo en el lecho del río Alcoi a su paso por Niuet (l'Alqueria d'Asnar)

Ramat tradicional de cabra valenciana (*capra hircus*).
Rebaño tradicional de cabra valenciana (*Capra hircus*)

2.800 a. C.

Jovades

Ovella/Cabra

Bou

Porc

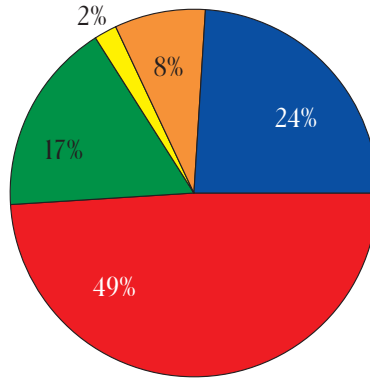

Gos

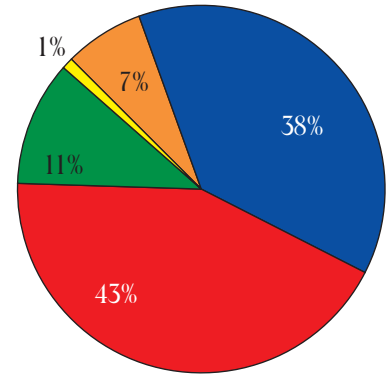
Silvestre

2.400 a. C.

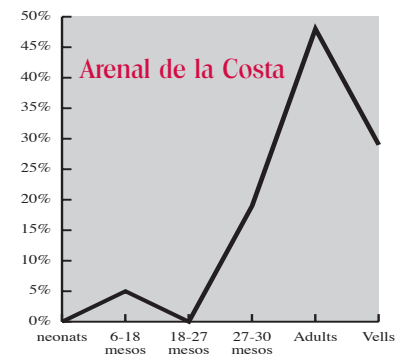
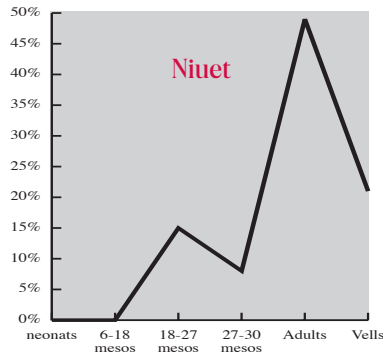
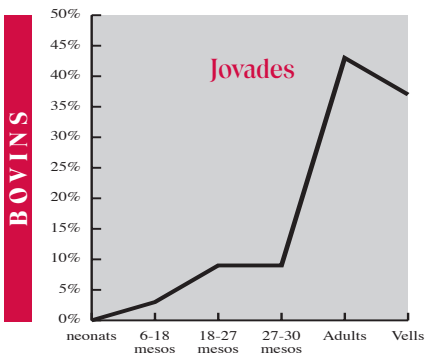
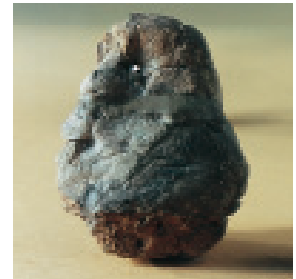
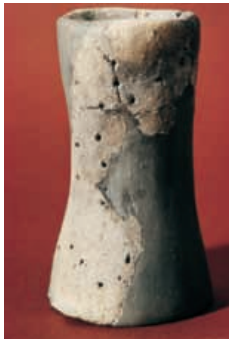
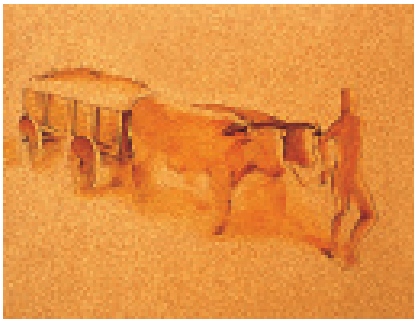
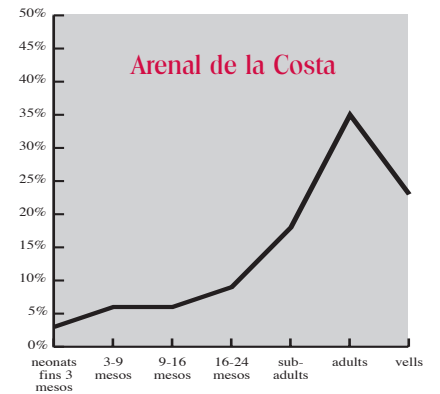
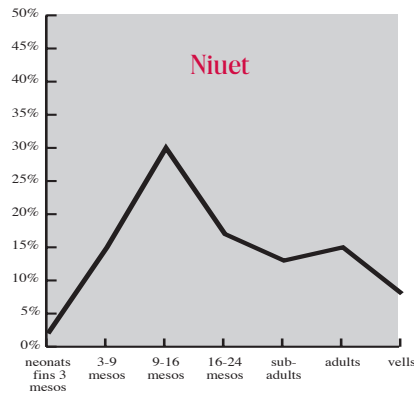
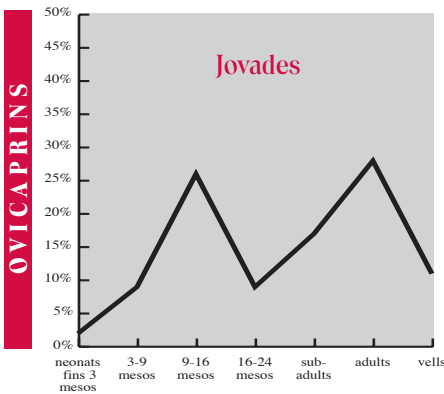

Niuet

2.000 a. C.

Arenal de la Costa

Els animals domèstics suposen al voltant del 90 % dels recursos càrmics consumits pels grups humans des de l'aparició de l'agricultura. Una explotació orientada a l'obtenció de carn produeix un patró de sacrifici on els animals que arriben a vells són escassos, els necessaris per a mantenir l'estoc per la reproducció. Durant el III mil·lenni a.C., la gestió del ramat s'orienta cap a l'obtenció d'altres productes. Primer els bovins (utilitzats com a força de treball) i després els ovicaprins (dels que es pot obtenir productes lactis o llana), mostren eixe canvi al patró de sacrifici que la investigació coneix amb el nom de Revolució dels Productes Derivats.

Los animales domésticos suponen alrededor del 90% de los recursos cármicos consumidos por los grupos humanos desde la aparición de la agricultura. Una explotación orientada a la obtención de carne produce un patrón de sacrificio donde los animales que llegan a viejos son escasos, los necesarios para mantener el stock para la reproducción. Durante el IIIer milenio a.C., la gestión del rebaño se orienta hacia la obtención de otros productos. Primero los bovinos (utilizados como fuerza de trabajo) y después los ovicaprinos (de los que pueden obtenerse productos lácteos o lana), muestran este cambio en el patrón de sacrificio que la investigación ha bautizado con el nombre de Revolución de los Productos Derivados.

La probable utilització de l'arada a partir del 2.500 a.C. féu possible l'explotació de les terres de secà. L'agricultura es convertí aleshores en una activitat més extensiva, de manera que l'augment del producte agrícola global s'obtingué per mitjà de la rompuda d'una superfície de cultiu més gran.

El cultiu del secà, a més, propicià el desenvolupament col·lateral de cicles de guaret més llargs, sent probable l'aparició del policultiu. Resulta interessant en este sentit constatar la possibilitat de l'aparició de l'olivera domèstica, com semblen apuntar alguns estudis recents.

La ramaderia

El paper de l'explotació ramadera deixa de ser el d'un mer productor de carn. A més de la utilització dels bòvids com a força de treball, el ramat d'ovicaprins evidencia una nova orientació en la seua gestió, coneguda com *revolució dels productes secundaris*.

La cabanya animal de les Jovades, el Niuet i l'Arenal de la Costa, mostra com la major part de les espècies són domèstiques, sent irrellevant el paper de la caça. No sembla, d'altra banda, que cap espècie nova s'afegisca a les ja conegudes anteriorment, si bé es discutix la possibilitat que el cavall ja siga domèstic.

Dels animals domèstics, el porc era l'únic animal en què la seua cria estava destinada únicament a l'obtenció de carn. La seua explotació era molt rendible, ja que transformava en proteïnes tots els subproductes de l'agricultura i els recursos del bosc d'alzines.

Com correspon a un medi mediterrani, els ovicaprins representen la part més important de la cabanya domèstica. Prèviament a l'horitzó campaniforme (2.200 - 1.800 a.C.) no es detecten grans canvis quant al sistema d'explotació tradicional. No obstant això, la col·lecció de l'Arenal de la Costa proporciona dues evidències noves d'interès: la proporció cabres-ovelles és favorable a les primeres, mentre que abans (les Jovades, el Niuet) ho era a les segones; a més, els patrons de sacrifici indiquen que bona part del ramat se sacrifica a edat avançada.

Si la primera característica pareix suggerir la formació de ramats de cabres, l'explotació de les quals requereix una desvinculació dels pastors de la producció agrícola, la segona indica una especialització en la producció de llet i derivats (formatge). En este context, l'aparició de les formatgeres o els seus motles, com la trobada al Niuet, adquireix sentit plenament.

algunos individuos, consecuencia de su uso para tirar de arados o carros.

La probable utilización del arado a partir del 2.500 a.C. hizo posible la explotación de las tierras de secano. La agricultura se convirtió entonces en una actividad más extensiva, de manera que el aumento del producto agrícola global se obtuvo mediante la roturación de una superficie de cultivo mayor.

El cultivo del secano, además, propició el desarrollo colateral de ciclos de barbecho más largos, siendo probable la aparición del policultivo. Resulta interesante en este sentido constatar la posibilidad de la aparición del olivo doméstico, como parecen apuntar algunos estudios recientes.

La ganadería

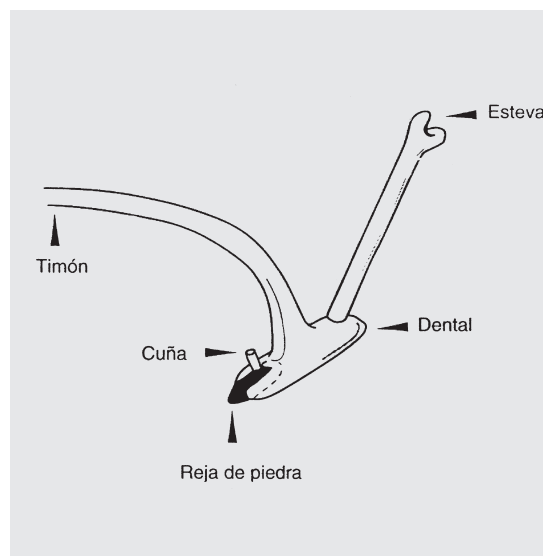
El papel de la explotación ganadera deja de ser el de mero productor de carne. Además de la utilización de los bóvidos como fuerza de trabajo, el rebaño de ovicápridos evidencia una nueva orientación en su gestión, conocida como Revolución de los Productos Secundarios.

La cabaña animal de Jovades, Niuet y Arenal de la Costa, muestra cómo la mayor parte de las especies son domésticas, siendo irrelevante el papel de la caza. No parece por otra parte, que ninguna nueva especie se añada a las ya conocidas con anterioridad, si bien se discute la posibilidad de que el caballo sea ya doméstico.

De entre los animales domésticos, el cerdo era el único animal cuya cría se dirigía únicamente a la obtención de carne. Su explotación era muy rentable, pues transformaba en proteínas todos los subproductos de la agricultura y los recursos del bosque de encinas.

Como corresponde a un medio mediterráneo, los ovicaprinos suponen la parte más importante de la cabaña doméstica. Con anterioridad al horizonte campaniforme (2.200-1.800 a.C.) no se detectan grandes cambios con respecto al sistema de explotación tradicional. Sin embargo, la colección de Arenal de la Costa proporciona dos evidencias nuevas de interés: la proporción de cabras/ovejas es favorable a las primeras, mientras que con anterioridad (Jovades y Niuet) lo es a las segundas; además, los patrones de sacrificio indican que una buena parte del rebaño se sacrifica a edad avanzada.

Si la primera característica parece sugerir la formación de rebaños de cabras, cuya explotación requiere una des-

Arada de tipus mediterrani.
Arado de tipo mediterráneo

Ramat de bòvids. Pintura rupestre d'Almarrasí (Terol).

Rebaño de bóvidos. Pintura rupestre de Albarracín (Teruel)

La progressivitat en l'aparició i l'adopció d'estes innovacions féu que només al final del període, durant l'etapa campaniforme, es manifestara el seu potencial transformador. És en este moment quan pareix que es constituïx el nou sistema de subsistència, basat en una agricultura extensiva, de secà, que potser incorpore el policultiu, i on la ramaderia és capaç de proporcionar una especialització independent d'aquella.

Amb estes possibilitats obertes per este nou sistema agrícola, els grups humans de l'Edat del Bronze (1.800 - 1.200 a.C.) colonitzaran una varietat més gran d'ecosistemes que durant el període anterior. El preu d'esta expansió va ser la ruptura dels antics sistemes socials segmentaris i el desenvolupament d'uns altres de nous que, sobre la base anterior, desenvolupen formes creixents de complexitat social.

vinculación de los pastores de la producción agrícola, la segunda señala una especialización en la producción de leche y derivados (queso). En este contexto, la aparición de las queseras o encellas, como la hallada en Niuet, cobra pleno sentido.

La progresividad en la aparición y adopción de estas innovaciones hizo que sólo al final del período, durante la etapa campaniforme, se manifestase su potencial transformador. Es en este momento cuando parece constituirse el nuevo sistema de subsistencia, basado en una agricultura extensiva, de secano, que tal vez incorpore el policultivo, y donde la ganadería es capaz de proporcionar una especialización independiente de aquella.

Con las posibilidades abiertas por este nuevo sistema agrícola, los grupos humanos de la Edad del Bronce (1.800-1.200 a.C.) colonizarán una mayor variedad de ecosistemas que durante el período anterior. El precio de esta expansión fue la ruptura de los antiguos sistemas sociales segmentarios y el desarrollo de otros nuevos que, sobre la base anterior, desarrollan formas crecientes de complejidad social.

Ídol oculat (detail).
Ídolo oculado (detalle)

Diabasa. Làmina prima en microscopi petrogràfic. 15x.

Diabasa. Làmina delgada en microscopi petrográfico. 15x.

Utensili de pedra polimentada (diabasa).

Utensilio de piedra pulimentada (diabasa)

XARXES SOCIALS, MÓN SIMBÒLIC I COSTUMS FUNERARIS

Si gran part del registre arqueològic de les comunitats del III mil·lenni a.C. permet accedir al coneixement de la tecnologia i les activitats de subsistència, hi ha alguns documents que poden relacionar-se amb diversos aspectes de l'organització social i del món de les creences. L'intercanvi de determinades matèries primeres ens parla de les xarxes socials vigents, mentre que els ídols, alguns adornaments i l'actitud cap a la mort són testimoni d'una complexa espiritualitat.

L'intercanvi

Tota aproximació a la manera de viure dels grups prehistòrics passa, necessàriament, per la consideració del sistema social que regix les relacions tant en l'interior com entre diferents grups humans. Certament, les comunitats que habitaren estes valls durant el Neolític no es desenvoluparen aïlladament, explotant el medi que els envoltava, sinó que participaren d'una sèrie de contactes amb altres grups situats en regions sovint allunyades que, en ocasions, tenen el seu reflex en el registre arqueològic.

L'estudi d'alguns elements de la cultura material ens permet conèixer el patró de distribució, a partir del qual és possible obtenir informació sobre les xarxes socials que es desenvoluparen en la Prehistòria. El punt de partida d'estos treballs és, per tant, determinar la distribució de certs objec-

REDES SOCIALES, MUNDO SIMBÓLICO Y COSTUMBRES FUNERARIAS

Si gran parte del registro arqueológico de las comunidades del III milenio a.C. permite acceder al conocimiento de la tecnología y las actividades de subsistencia, existen algunos documentos que puede relacionarse con diversos aspectos de la organización social y el mundo de las creencias. El intercambio de determinadas materias primas nos habla de las redes sociales vigentes, mientras que los ídolos, algunos adornos y la actitud hacia la muerte son testimonio de una compleja espiritualidad.

El intercambio

Toda aproximación al modo de vida de los grupos prehistóricos pasa, necesariamente, por la consideración del sistema social que rige las relaciones tanto en el interior como entre diferentes grupos humanos. Ciertamente, las comunidades que habitaron estos valles durante el Neolítico no se desarrollaron aisladamente, explotando el medio que les rodea, sino que participaron de una serie de contactos con otros grupos situados en regiones a menudo alejadas que, en ocasiones, tienen su reflejo en el registro arqueológico.

El estudio de algunos elementos de la cultura material nos permite conocer el patrón de distribución, a partir del cual es posible obtener información sobre las redes sociales que se desarrollaron en la Prehistoria. El punto de par-

tes des d'una zona o àrea font. Per això, és necessari aconseguir una caracterització detallada dels materials i la seua comparació amb el material de l'àrea font.

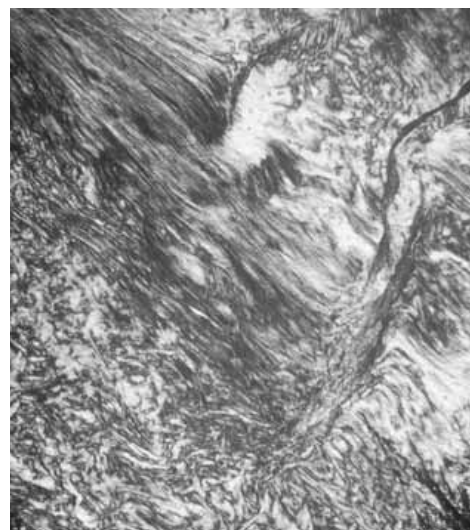
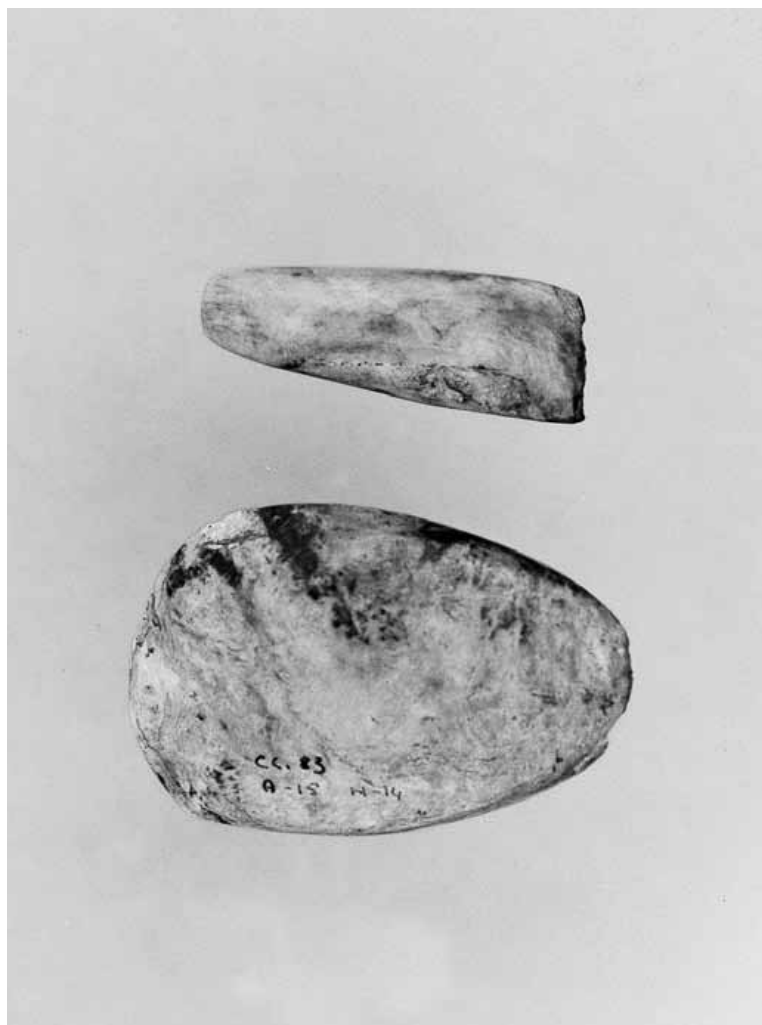
Entre els materials lítics que formen part de la cultura material, este tipus d'estudis està desenvolupant-se sobre l'utilatge polimentat. Es tracta d'una sèrie d'utensilis de tall tallant la finalitat dels quals es relaciona amb treballs agrícoles o amb el treball de la fusta, i que es confeccionen, majoritàriament, amb roques dures de naturalesa ígnia o metamòrfica. L'estudi d'estos suports s'aborda des del marc de la petrologia, a través de diverses analítiques entre les quals destaquen l'examen de làmines primes en microscopi petrogràfic i anàlisis geoquímiques, com la difracció de raigs x (DRX). La determinació obtinguda per a les peces prehistòriques es contrasta amb les mostres de camp també analitzades, amb el fi d'establir de la manera més aproximada possible la seua formació geològica de procedència.

Les anàlisis fetes sobre els utensilis polimentats mostren la utilització d'una gran varietat de litotips: diabases, amfibolites, sillimanites, eclogites i metabasites, són alguns dels principals. Entre ells, únicament les diabases tenen la seua

tida de estos trabajos es, pues, determinar la distribución de ciertos objetos desde una zona o área fuente. Para ello, es necesario lograr una caracterización detallada de los materiales y su comparación con el material del área fuente.

Entre los materiales líticos que forman parte de la cultura material, este tipo de estudios se viene desarrollando sobre el utillaje pulimentado. Se trata de una serie de útiles de filo cortante, cuya funcionalidad se relaciona con tareas agrícolas o con el trabajo de la madera, y que se confeccionan, mayoritariamente, con rocas duras de naturaleza ígnea o metamórfica. El estudio de estos soportes se aborda desde el marco de la Petrología, a través de diversas analíticas entre las que destacan el examen de láminas delgadas en microscopio petrográfico y análisis geoquímicos, como la Difracción de Rayos X (DRX). La determinación obtenida para las piezas prehistóricas se contrasta con las muestras de campo también analizadas, con el fin de establecer de la manera más aproximada posible, su formación geológica de procedencia.

Los análisis realizados sobre los útiles pulimentados muestran la utilización de una gran variedad de litotipos:

Sillimanita. Làmina prima en microscopi petrogràfic. 25x.

Sillimanita. Làmina delgada en microscopio petrográfico. 25x.

Utensilis de pedra polimentada (sillimanita).
Utensilios de piedra pulimentada (sillimanita)

àrea font en formacions geològiques que es localitzen en l'entorn. Gran part de les altres litologies tenen l'àrea de procedència en les capes internes de les serralades bètiques, concretament en el complex nevado-filábride la situació del qual correspon a les actuals províncies de Granada i oest d'Almeria.

La relació entre les dos zones ja es testimonia en el v mil·lenni a.C., encara que d'eixos moments els contactes han quedat reflectits a través de la distribució d'alguns objectes singulars, com són les polseres d'esquist. Amb l'expansió de l'economia de producció veurem un increment notable dels materials obtinguts a través de l'intercanvi, de manera especial en els utensilis polimentats.

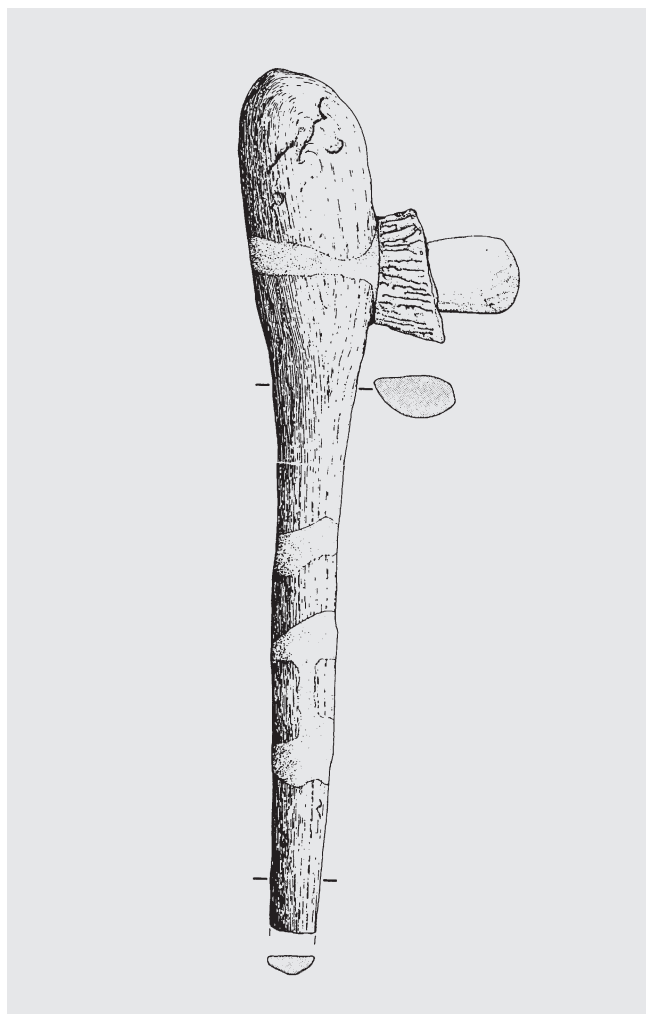
En este grup de peces, destaca el fet que una part important s'elabora amb materials de procedència al·lòctona, molts dels quals són similars no solament en l'aspecte estètic, sinó en les qualitats mecàniques (tenacitat, resistència) d'aquells que s'obtenen per explotació directa de les pedreres locals.

Estos utensilis de la vida quotidiana ens parlen d'un xarxes d'intercanvis ben establides amb el SE peninsular.

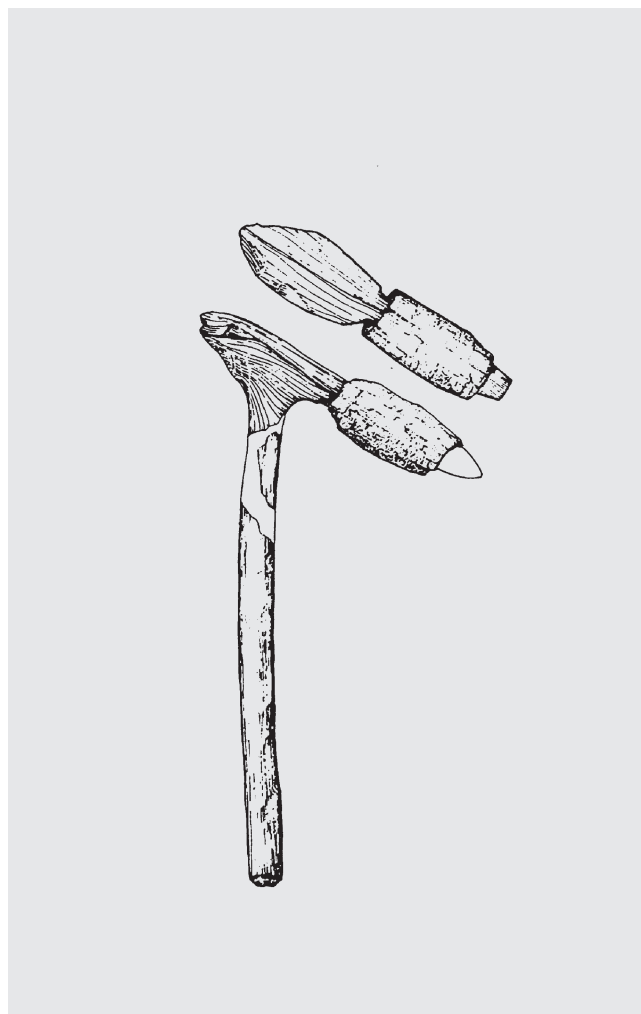
diabasas, anfíbolitas, sillimanitas, eclogitas y metabasitas, son algunos de los principales. De entre ellos, únicamente las diabasas tienen su área fuente en formaciones geológicas que se localizan en el entorno. Gran parte de las restantes litologías tienen su área de procedencia en los mantos internos de las Cordilleras Béticas, concretamente en el complejo nevado-filábride, cuya situación corresponde a las actuales provincias de Granada y oeste de Almería.

La relación entre ambas zonas ya se atestigua en V milenio a.C., si bien de ese momento los contactos han quedado reflejados a través de la distribución de algunos objetos singulares, como son las pulseras de esquist. Con la expansión de la economía de producción veremos un incremento notable de los materiales obtenidos a través del intercambio, de manera especial en los útiles pulimentados.

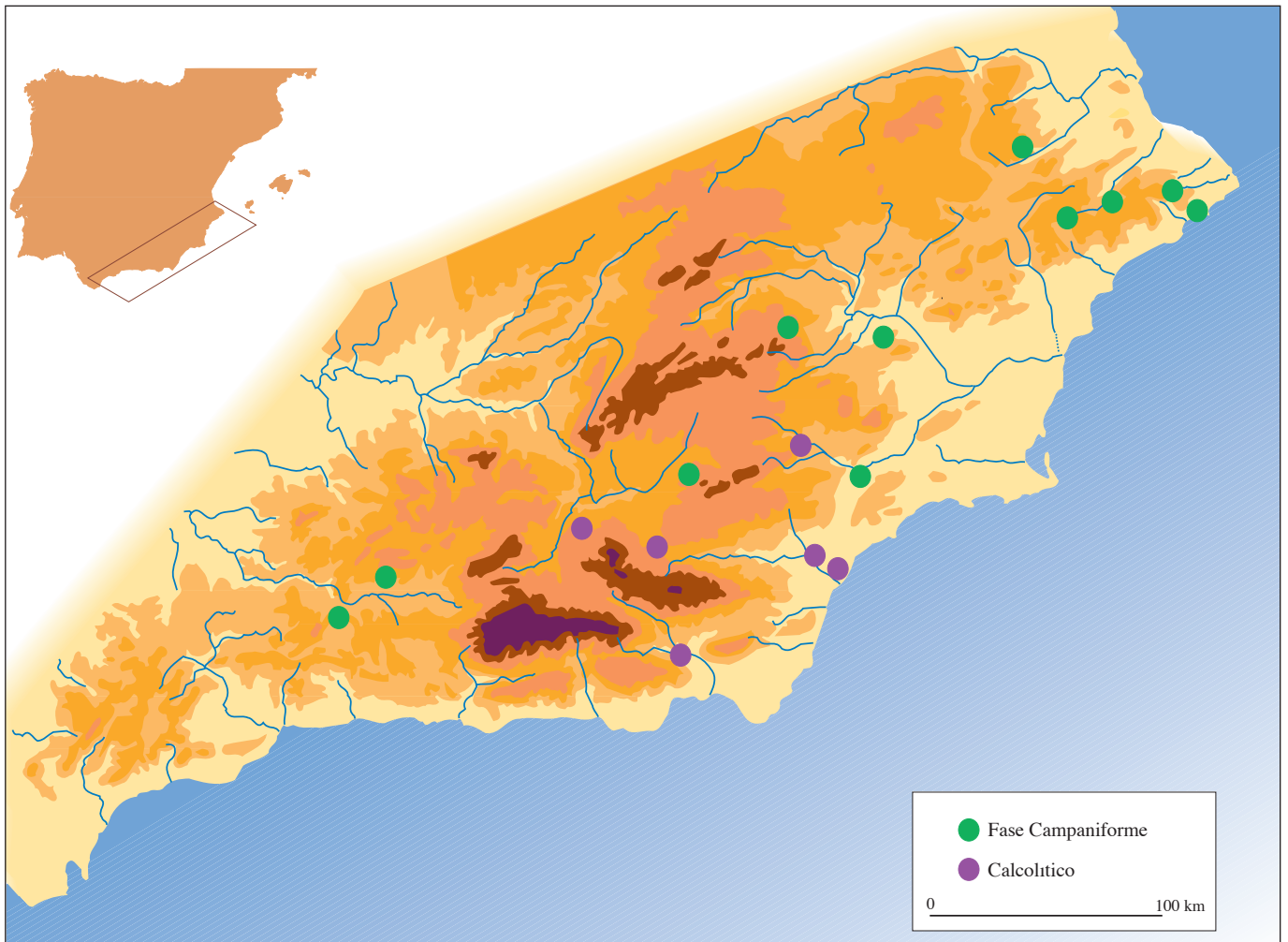
En este grupo de piezas, destaca el hecho de que una parte importante se elabora con materiales de procedencia alóctona, muchos de los cuales son similares no sólo en su aspecto estético, sino en sus cualidades mecánicas (tenaci-

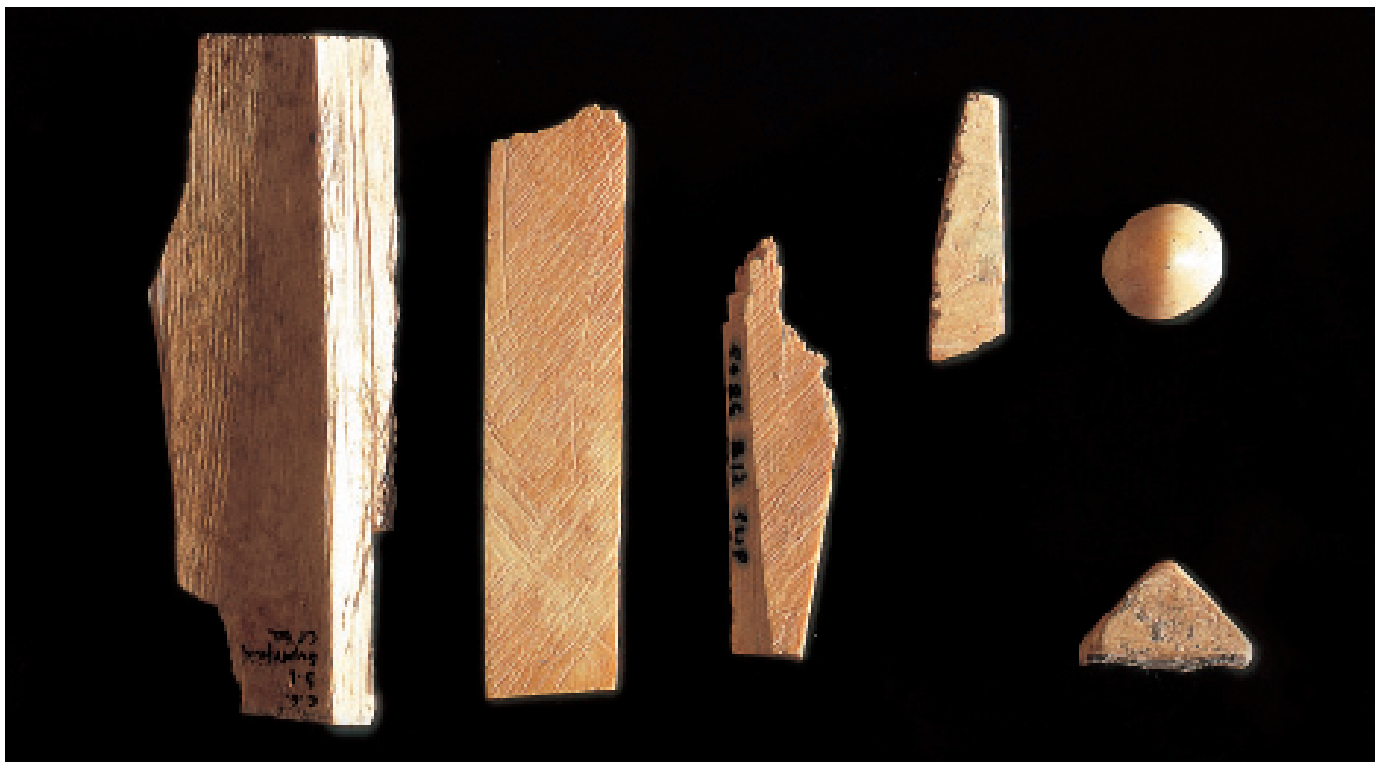
Destral de pedra polimentada emmanegat.
Hacha de piedra pulimentada enmangada.

Aixa de pedra polimentada emmanegada.
Azuela de piedra pulimentada enmangada.

Distribució d'objectes d'ivori al sud de la península Ibèrica durant el Calcolític i l'horitzó Campaniforme.
 Distribución de objetos de marfil en el Sur de la Península Ibérica durante el Calcolítico y el horizonte Campaniforme.

Elements d'ivori campaniformes i de l'Edat de Bronze de la cova de les Cendres (Moraira-Teulada).
 Elementos de marfil campaniformes y de la Edad del Bronce de la Cova de les Cendres (Moraira-Teulada)

Penjoll d'esquist en procés de fabricació de Jovades (Cocentaina).
Colgante de esquist en proceso de fabricación de Jovades (Cocentaina).

Perles de collar de lignit de la Cova de la Pastora (Alcoi).
Cuentas de collar de lignito de la Cova de la Pastora (Alcoi).

Adornament d'ambre de la cova de la Pastora (Alcoi).
Adornos de ámbar de la Cova de la Pastora (Alcoi).

Adornaments de calaita dels aixovars funeraris de la cova de la Pastora (Alcoi).
Adornos de calaita de los ajuares funerarios de Cova de la Pastora (Alcoi).

Però, a més, apareixen algunes litologies, com les cornianes, l'àrea font de les quals ha de situar-se en alguns punts del sistema costaner català o ja en dominis prepirenaics o pirenaics, i la seua presència –encara que la seua quantitat és molt escassa– ens parla del desenvolupament de contactes i relacions amb altres àrees peninsulars. ¿Què ens està mostrant esta sèrie d'utensilis, procedents d'altres àrees de la península Ibèrica? És important assenyalar que les peces lítiques intercanviades no són indicadors de prestigi o d'estatus per part dels posseïdors, ja que són freqüents en tots els contextos arqueològics i la seua funcionalitat i utilització és evident. El valor dels objectes que circulen o s'intercanvien no rau solament en la raresa del seu material. En este cas, la seua circulació ha de considerar-se com un indicador de l'existència de relacions entre grups allunyats que desenvolupen o reforcen necessitats socials comunes.

Però també, en este marc cronològic, trobem una sèrie d'objectes que poden considerar-se *exòtics*. En efecte, ara veurem l'aparició en esta zona d'alguns adornaments confeccionats amb ambre i turquesa, posteriorment, ivori i coure. Per als materials minerals no disposem d'informació sobre la seua formació geològica d'origen, i falten anàlisis dedicades a contrastar la procedència dels grans de pedra verda o turquesa, molt abundants en el Neolític mitjà català, moment en què l'explotació minera de Gavà adquireix un gran desenvolupament. En el cas de l'ivori, la seua àrea de procedència ha de situar-se al nord d'Àfrica. En la península Ibèrica la distribució dels objectes d'ivori mostra una clara concentració en l'àrea dels Millars des de moments precampaniformes. En la nostra zona, la difusió d'estos elements correspon ja a l'horitzó campaniforme.

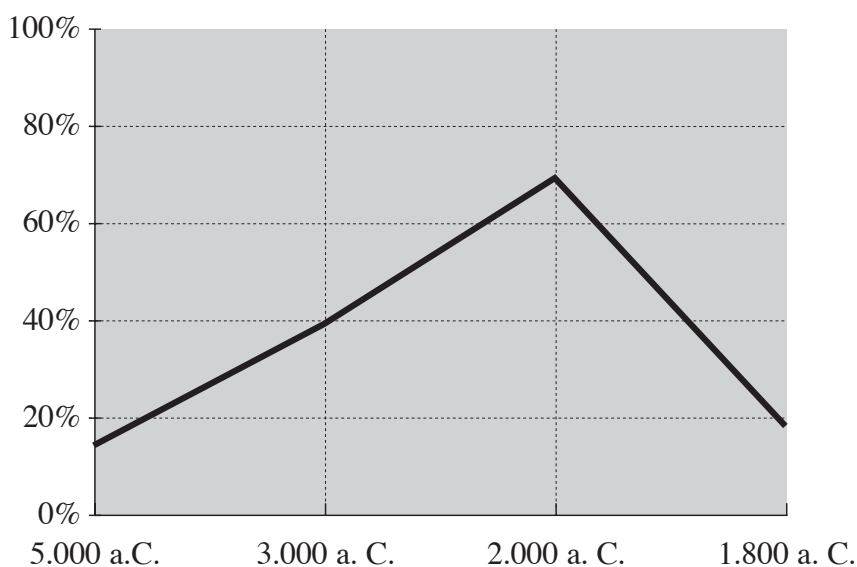
Al llarg del III mil·lenni a.C. veurem també l'aparició de certes innovacions tecnològiques, com és la metal·lúrgia, si bé a les comarques centremèdies valencianes el seu desen-

dad, resistencia) a los que se obtienen por explotación directa de las canteras locales.

Estas herramientas de la vida cotidiana nos hablan de unas redes de intercambios bien establecidas con el SE peninsular. Pero, además, aparecen algunas litologías, como las corneanas, cuya área fuente debe situarse en algunos puntos del sistema costero catalán o ya en dominios prepirenaicos o pirenaicos, y su presencia –aunque su cantidad es muy escasa– nos habla del desarrollo de contactos y relaciones con otras áreas peninsulares.

¿Que nos está mostrando esta serie de útiles, procedentes de otras áreas de la Península Ibérica? Es importante señalar que las piezas líticas intercambiadas no son indicadores de prestigio o estatus por parte de los poseedores, pues son frecuentes en todos los contextos arqueológicos, y su funcionalidad y utilización es clara. El valor de los objetos que circulan o se intercambian no reside solamente en la rareza de su material. En este caso, su circulación debe considerarse como un indicador de la existencia de relaciones entre grupos alejados, que desarrollan o refuerzan necesidades sociales comunes.

Pero también, en este marco cronológico, encontramos una serie de objetos que pueden considerarse “exóticos”. En efecto, veremos ahora la aparición en esta zona de algunos adornos confeccionados con ámbar y “calaíta” y, posteriormente, marfil y cobre. Para los materiales minerales no disponemos información sobre su formación geológica de origen, faltando análisis dedicados a contrastar la procedencia de las cuentas de piedra verde o calaíta, muy abundantes en el neolítico medio catalán, momento en el que la explotación minera de Gavà adquiere un gran desarrollo. En el caso del marfil, su área de procedencia debe situarse en el Norte de África. En la península ibérica la

Evolució del flux de materials lítics (aixades i aixes de pedra polimentada) procedents del sud-est peninsular.
Evolución del flujo de materiales líticos (hachas y azuelas de piedra pulimentada) procedentes del sureste peninsular

volupament és un poc posterior. En estos moments sí que apreciem una difusió, tímida, d'algunes peces de coure: punxons i punyals de lengüeta, recuperats en alguns enterraments. Els objectes metàl·lics i l'ivori són indicadors del desenvolupament d'unes xarxes dedicades a l'intercanvi d'elements de prestigi. Estos materials tenen una circulació restringida, ja que la seua escassetat en el registre indica que són objecte d'apropiació per una part minoritària del grup.

El desenvolupament d'estes xarxes d'intercanvi es presenta de forma desigual en este marc cronològic. Per una part, podem observar que els utensilis de pedra tenen una àmplia circulació, ja des de moments anteriors al III mil·lenni a.C., i corresponen a amfibolites, sillimanites, eclogites i metabasites, principalment, materials l'àrea font dels quals se situa en el nevado-filábride. La seua proporció és elevada en els conjunts i se situa al voltant d'un 40 per cent.

Curiosament, veurem un increment en el flux d'estes peces, que en la fase campaniforme arriben a representar prop del 70 per cent dels materials de pedra polimentada, moment que mostra el col·lapse d'este circuit d'intercanvis, ja que en l'etapa posterior, l'Edat del Bronze, les dades –encara que parcials– indiquen un enorme retrocés d'esta tendència, sent utilitzades per a la confecció d'estes ferramentes, preferentment, les roques de l'entorn més pròxim.

Evidentment, l'evolució d'estos sistemes d'intercanvi és el reflex del sistema social. Al llarg del III mil·lenni a.C., estes comunitats neolítiques desenvolupen una sèrie de contactes amb la finalitat d'estretar i reforçar certs vincles, com poden ser els llaços de parentiu en societats segmentàries.

Els canvis que s'esdevenen en l'àrea del SE, en direcció cap a una major complexitat social, tenen el seu efecte en esta zona, amb la qual les relacions estan establides ja des de les etapes neolítiques. En este sentit, veiem l'increment de la tendència d'este intercanvi, i el punt àlgid en les nostres terres correspon a l'horitzó campaniforme, fase després de la qual estes relacions es descomponen, alhora que es documenta la difusió d'una sèrie de materials de prestigi, a través d'una xarxa de contactes que pareix restringida a les elits socials emergents.

El món simbòlic

Entre la cultura material de les comunitats neolítiques abunden els elements destinats a l'ornamentació personal. Alguns dels adornaments, per la seua morfologia, la materia

distribució de los objetos de marfil muestra una clara concentración en el área millarense desde momentos pre-campaniformes. En nuestra zona, la difusión de estos elementos corresponde ya al Horizonte Campaniforme.

A lo largo del III milenio a.C. veremos también la aparición de ciertas innovaciones tecnológicas, como es la metalurgia, si bien en las comarcas centromeridionales valencianas su desarrollo es algo posterior. En estos momentos si que apreciamos una difusión, tímida, de algunas piezas de cobre: punzones y puñales de lengüeta, recuperados en algunos enterramientos. Los objetos metálicos y el marfil, son indicadores del desarrollo de unas redes dedicadas al intercambio de elementos de prestigio. Estos materiales tienen una circulación restringida, pues su escasez en el registro señala que son objeto de apropiación por una parte minoritaria del grupo.

El desarrollo de estas redes de intercambio se presenta de forma desigual en este marco cronológico. De un lado, podemos observar que los útiles de piedra tienen una amplia circulación, ya desde momentos anteriores al III milenio a.C., correspondiendo a amfibolitas, sillimanitas, eclogitas y metabasitas, principalmente, materiales cuya área fuente se sitúa en el nevado-filábride. Su proporción es elevada en los conjuntos situándose alrededor de un 40%.

Curiosamente, veremos un incremento en el flujo de estas piezas, que en la fase campaniforme llegan a representar cerca del 70% de los materiales de piedra pulimentada, momento que muestra el colapso de este circuito de intercambios (GRAFICO?), pues ya en la etapa posterior, la Edad del Bronce, los datos –aunque todavía parciales– indican un enorme retroceso de esta tendencia, siendo utilizadas para la confección de estas herramientas, preferentemente, las rocas del entorno cercano.

Evidentemente, la evolución de estos sistemas de intercambio es el reflejo del sistema social. A lo largo del III milenio a.C., estas comunidades neolíticas desarrollan una serie de contactos con el fin de estrechar y reforzar ciertos vínculos, como pueden ser los lazos de parentesco en sociedades segmentarias.

Los cambios que acontecen en el área del SE, en dirección hacia una mayor complejidad social, tienen su efecto en esta zona, con la que las relaciones están establecidas ya desde las etapas neolíticas. En este sentido vemos el incremento de la tendencia de este intercambio, cuyo punto

Ídol pla de Jovades (Cocentaina).
Ídolo plano de Jovades (Cocentaina)

Ídols oculats dels aixovars funeraris de la cova de Bolumini (Alfafara).
Ídolos oculados de los ajuares funerarios de la Cova de Bolumini (Alfafara)

Serra de l'Alberri (Cocentaina), on s'obrin diverses coves utilitzades com a necròpolis de Jovades.
 Serra de l'Alberri (Cocentaina), donde se abren varias cuevas utilizadas como necrópolis de Jovades

Pintura esquemàtica de l'abric de la Paella (Cocentaina), situat prop de les coves d'enterrament de l'Alberri.
 Pintura esquemática del Abric de la Paella (Cocentaina), situado cerca de las cuevas de enterramiento del Alberri

Les coves d'enterrament col·lectiu són de dimensions menudes. Cova de la Paella (Cocentaina).
 Las cuevas de enterramiento colectivo son de pequeñas dimensiones. Cova de la Paella (Cocentaina)

primera o el color, probablement pogueren estar dotats de valors que anaren més enllà del fet estètic, funcionant com a amulets posseïdors de virtuts màgiques o com a marcador social, tal com indiquen abundants exemples etnogràfics. En la primera funció estarien algunes matèries minerals, petxines marines, dents de diversos animals i els peculiars penjolls acanalats, molt abundants en el registre arqueològic; es duïen damunt com a portadors de bona sort o com a sistema de protecció contra un dany o un enemic potencial. En el segon cas, s'inclourien els objectes d'ivori i de metall d'ús més restringit la possessió dels quals era mostra de l'estatus o el prestigi social aconseguit per alguns individus.

Això no obstant, seran altres elements de la cultura material els que ens acosten al món espiritual. Durant el III mil·lenni a.C. s'assistix a la generalització d'ídols menuts fets sobre os o pedra. Es tracta de figuracions humanes representades sota un aspecte molt esquemàtic que, en ocasions, arriba a la més completa abstracció. Els models que trobem en este moment són bàsicament ídols oculats fets sobre ossos llargs i ídols plans amb escotadures, i apareixen també alguns ídols placa de pedra, un ancoriforme i un antropomorf parcial.

La major part dels ídols es concentren a les comarques de l'Alcoià-Comtat i adjacents, i no sobrepassen pel nord la línia del Xúquer. Els ídols oculats, plans i placa es documenten en contextos domèstics i, sobretot, funeraris, mentre que els altres tipus, només en funeraris. El lloc on apareixen en les zones d'hàbitat es relaciona amb estructures d'habitació o forma part del reble d'estructures d'emmagatzemament, mentre que en ambients funeraris, solament a Pastora s'assenyala que cada paquet de restes humanes contenia un o més ídols oculats.

Llevat de l'antropomorf parcial de Pastora, la resta d'ídols, especialment oculats i plans, es documenta en altres regions peninsulars. Estos ídols obeeixen a la mateixa con-

algido en nuestras tierras corresponde al Horizonte Campaniforme, fase tras la que estas relaciones se descomponen, al tiempo que se documenta la difusión de una serie de materiales de prestigio, a través de una red de contactos que parece restringida a las élites sociales emergentes.

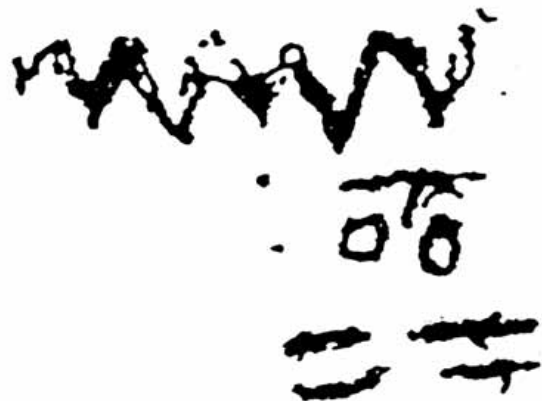
El mundo simbólico

Entre la cultura material de las comunidades neolíticas abundan los elementos destinados al ornato personal. Algunos de los adornos, por su morfología, materia prima o color, bien pudieron estar dotados de valores que fueran más allá de lo estético, funcionando como amuletos poseedores de virtudes mágicas o como marcador social, tal como señalan abundantes ejemplos etnográficos. En la primera función estarían algunas materias minerales, conchas marinas, dientes de diversos animales y los peculiares colgantes acanalados, muy abundantes en el registro arqueológico; se llevaban encima como portadores de buena suerte o como sistema de protección contra un daño o enemigo potencial. En el segundo caso se incluirían los objetos de marfil y metal, de uso más restringido y cuya posesión era muestra del estatus o prestigio social alcanzado por ciertos individuos.

Sin embargo, serán otros elementos de la cultura material los que nos acerquen al mundo espiritual. Durante el III milenio a.C., se asiste a la generalización de pequeños ídolos realizados sobre hueso o piedra. Se trata de figuraciones humanas representadas bajo un aspecto muy esquemático que, en ocasiones, llega a la más completa abstracción. Los modelos que encontramos en este momento son básicamente ídolos oculados realizados sobre huesos largos e ídolos planos con escotaduras, apareciendo además algunos ídolos placa de piedra, un ancoriforme y un antropomórfico parcial.

Ídol oculat pintat a l'abric del Barranc de Garrofers (Planes).
Ídolo oculado pintado en el abrigo del Barranc de Garrofers (Planes).

Ídol oculat pintat a l'abric de Penya Escrita (Tàrbena).
Ídolo oculado pintado en el abrigo de Penya Escrita (Tàrbena).

cepció que les altres representacions oculades documentades a la meitat sud peninsular, fetes sobre diferents suports, amb diversos graus de complexitat i amb una sèrie d'elements que els conferixen una personalitat regional pròpia. El tema oculat es representa també sobre falanges de rumugants i ceràmiques del sud-est i Portugal, sobre cilindres i plaques de pedra al sud-oest, sobre pla-

Ídols plans dels aixovars funeraris de la Cova d'En Pardo (Planes).
Ídolos planos de los ajuares funerarios de la Cova d'En Pardo (Planes)

ques de fusta a Múrcia. Trobem també motius oculats i representacions d'ídols plans amb diverses variants en representacions rupestres. Les comunitats del III mil·lenni a.C. pinten en les parets d'abrics rocosos una sèrie de motius menuts que s'inclouen en el denominat art rupestre esquemàtic que es distribuïx en gran part per la península. A la zona que ens ocupa, a més d'alguns ídols, es representen figures humanes, escassos animals, motius astrals i abundant figures geomètriques.

Resulta difícil oferir una interpretació sobre el significat dels ídols, però sens dubte, són obres conceptuals, mancades de tot sentit pràctic que representarien per als seus posseïdors un símbol de les creences sobrenaturals i que jugaven un paper destacat en el món funerari. Els ídols plans presenten un alt grau d'esquematisme, manquen de detalls naturalistes i representen un estilitzat esbós de la silueta humana. Només el trobat a Jovades presenta una incisió en la base que podria interpretar-se com una indicació del sexe o la separació de les cames. Als ídols oculats, per contra, destaquen detalls de la zona facial, en especial els ulls. Trobem escassos exemplars a Pastora i

La mayor parte de los ídolos se concentran en las comarcas del Alcoià-Comtat y adyacentes, no sobrepasando por el norte la línea del Xúquer. Los ídolos oculados, planos y placa se documentan en contextos domésticos y, sobre todo, funerarios, mientras los otros tipos solo en funerarios. El lugar donde aparecen en las zonas de hábitat se relaciona con estructuras de habitación o forma parte del relleno de estructuras de almacenamiento, mientras en ambientes funerarios, solo en Pastora se señala que cada paquete de restos humanos contenía uno o varios ídolos oculados .

Excepto el antropomorfo parcial de Pastora, el resto de ídolos, especialmente oculados y planos se documentan en otras regiones peninsulares. Estos ídolos obedecen a la misma concepción que las demás representaciones oculadas documentadas en la mitad sur peninsular, realizadas sobre diferentes soportes, con diversos grados de complejidad y con una serie de elementos que les confieren un personalidad regional propia. El tema oculado se representa también sobre falanges de rumiantes y cerámicas del sureste y Portugal, sobre cilindros y placas de piedra en el suroeste, sobre placas de madera en Murcia. Motivos oculados y representaciones de ídolos planos con diversas variantes la encontramos también en representaciones rupestres. Las comunidades del III milenio a.C. pintan en las paredes de abrigos rocosos una serie de pequeños motivos que se incluyen en el denominado arte rupestre esquemático, el cual se distribuye gran parte la península. En la zona que nos ocupa, además de algunos ídolos, se representan figuras humanas, escasos animales, motivos astrales y abundantes figuras geométricas.

Resulta difícil ofrecer una interpretación sobre el significado de los ídolos, pero sin duda son obras conceptuales carentes de todo sentido práctico que representarían para sus poseedores un símbolo de las creencias sobrenaturales, jugando un papel destacado en el mundo funerario. Los ídolos planos presentan un alto grado de esquematismo y carecen de detalles naturalistas, representando un estilizado esbozo de silueta humana. Solo el hallado en Jovades presenta una incisión en su base que podría interpretarse como indicación del sexo o separación de las piernas. Los ídolos oculados sin embargo, destacan detalles de la zona facial, en especial los ojos, encontrando escasos ejemplares en Pastora y Niuet que, con la representación de un triángulo en la zona inferior decorada, sugieren un personaje femenino.

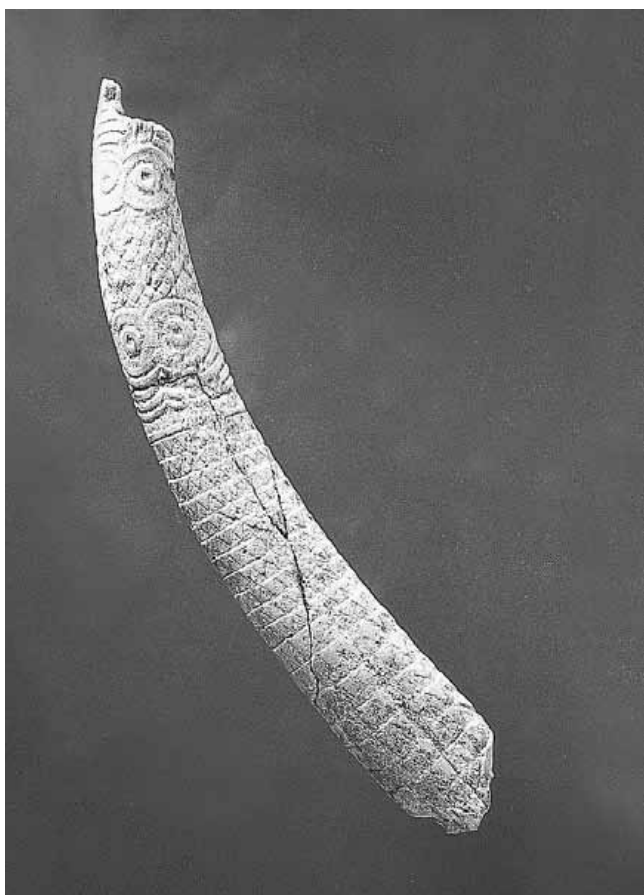
Esa variedad formal de los ídolos del III milenio a.C. no parece apoyar la existencia de un pensamiento religioso monoteísta en esos momentos, sino que hace considerar la creencia en diversos entes de carácter divino relacionados con distintas actividades de la vida y con la muerte. Los ojos abiertos de los ídolos oculados llevan codificado un mensaje (mirada divina protectora?) que no parece ser el mismo que portan los demás ídolos sincrónicos carentes de detalles anatómicos.

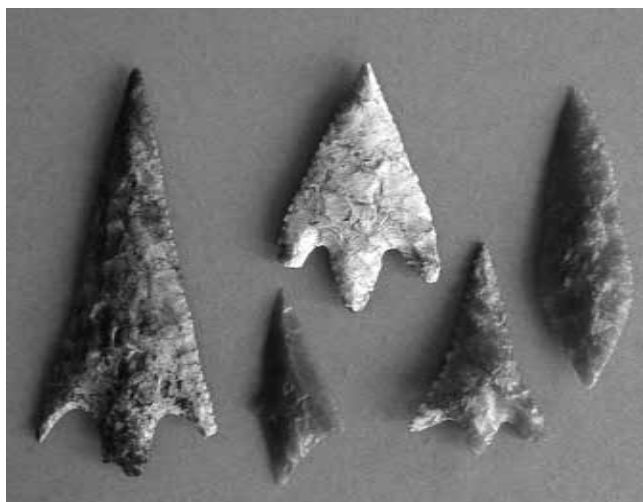
Ídol antropomorfi parcial dels aixovars funeraris de la Cova de la Pastora (Alcoi).
Ídolo antropomorfo parcial de los ajuares funerarios de la Cova de la Pastora (Alcoi)

Grans làmines de sílex dels aixovars funeraris de la cova de la Pastora (Alcoi).
Grandes lámina de sílex de los ajuares funerarios de la Cova de la Pastora (Alcoi)

Ídol oculat de l'Ereta del Pedregal (Navarrés).
Ídolo oculado de Ereta del Pedregal (Navarrés)

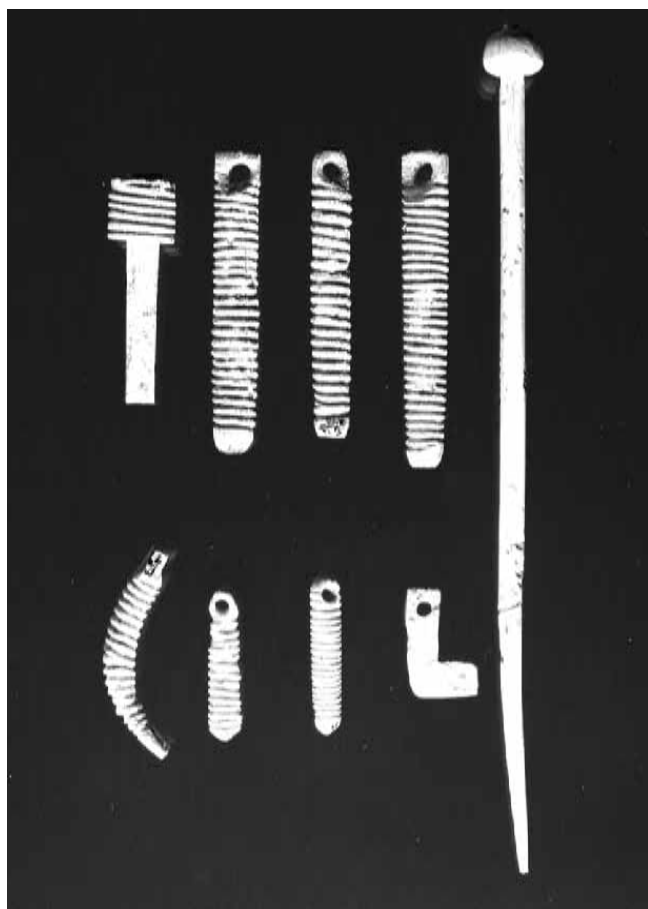
Puntes de fletxa dels aixovars funeraris de la cova del Negre (Cocentaina).
Puntas de flecha de los ajuares funerarios de la Cova del Negre (Cocentaina)

Niuet que, amb la representació d'un triangle en la zona inferior decorada, suggerixen un personatge femení.

Eixa varietat formal dels ídols del III mil·lenni a.C. no sembla donar suport a l'existència d'un pensament religiós monoteista en aquells moments, sinó que fa considerar la creença en diversos éssers de caràcter diví relacionats amb diverses activitats de la vida i amb la mort. Els ulls oberts dels ídols oculats porten codificat un missatge (mirada divina protectora?) que no sembla el mateix que porten els altres ídols sincrònics mancats de detalls anatòmics.

Els costums funeraris

Mentre els primers agricultors enterren els seus morts en el mateix lloc on viuen, les comunitats del III mil·lenni a.C. ho faran en zones allunyades de l'hàbitat, en cavitats naturals situades a l'inici de les elevacions que limiten les terres planes on viuen. L'espai funerari eren coves, abrics i esclatxes de dimensions menudes o mitjanes, a diferència del que succeïa en gran part de l'occident europeu on es construïren amb eixa finalitat sepulcres megalítics. Tot i això, en tots els casos coincidixen molts aspectes del ritual. En eixos espais es depositaven successivament les inhumacions al llarg de diverses generacions que constituïen necròpolis col·lectives

Penjolls acanalats i agulles de cap dels aixovars funeraris de la cova de la Pastora (Alcoi).
Colgantes acanalados y alfileres de los ajuares funerarios de la Cova de la Pastora (Alcoi).

Las costumbres funerarias

Mientras los primeros agricultores entierran a sus muertos en el mismo lugar donde viven, las comunidades del III milenio a.C. lo harán en zonas alejadas del hábitat, en cavidades naturales situadas al inicio de las elevaciones que limitan las tierras llanas donde viven. El espacio funerario eran cuevas, abrigos y grietas de medianas o pequeñas dimensiones, a diferencia de lo que sucedía en gran parte del occidente europeo donde se construyeron para tal fin sepulcros megalíticos. Sin embargo, en todos los casos, coinciden muchos aspectos del ritual. En esos espacios se depositaban sucesivamente las inhumaciones a lo largo de diversas generaciones, constituyendo necrópolis colectivas, como atestigua el número de individuos de Pastora (75) o de Escurrupeña (34).

Por lo que conocemos, el ritual funerario es muy complejo. Son pocos los casos en que se han documentado inhumaciones primarias, con la presencia de todo el esqueleto, siendo características de este momento las inhumaciones secundarias donde los huesos se encuentran agrupados en paquetes o bolsadas, generalmente cráneos y huesos largos. En ese caso el depósito de los restos se efectuaba una vez descarnado el cadáver y seleccionados ciertos huesos. En algunos yacimientos se constata la presencia de huesos quemados que pueden ser

Entre les pràctiques de reducció dels cadàvers del IIIer. mil·lenni a.C. es dona també la cremació total de les deixalles. Ossos cremats de l'enterrament col·lectiu de l'abric de l'Escrupènia (Cocentaina).

Entre las prácticas de reducción de los cadáveres del IIIer. milenio a.C. se da también la cremación total de los restos. Huesos quemados del enterramiento colectivo del Abric de l'Escrupenia (Cocentaina).

com testimonia la quantitat d'individus de Pastora (75) o d'Escurruènia (34).

Pel que coneixem, el ritual funerari és molt complex. Són pocs els casos en què s'han documentat inhumacions primàries, amb la presència de tot l'esquelet. Són característiques d'este moment les inhumacions secundàries on els ossos estan agrupats en paquets o bosses, generalment cranis i ossos llargs. En eixe cas, el depòsit de les restes es feia una vegada descarnat el cadàver i seleccionats certs ossos. En alguns jaciments es constata la presència d'ossos cremats que poden ser interpretats com a indicatius de l'ús de la cremació parcial com a tècnica de reducció del cadàver. Fins i tot, es documenta a Escurruènia un cas excepcional, la cremació total de les restes humanes i de l'aixovar funerari. Suposem que la reducció i les altres pràctiques del ritual funerari, com ara la selecció de les restes o el depòsit d'estes i de l'aixovar en les sepultures, anirien acompanyades de cerimònies rituals, el caràcter de les quals resulta impossible conèixer amb detall.

Acompanyant les restes humanes es depositaven generalment ofrenes i aixovars que mostren, entre altres coses, l'existència d'una creença en el més enllà de la mort. L'aixovar estava compost per ídols i adornaments (grans de collar, penjolls i agulles per al cabell), recipients ceràmics, instruments de pedra tallada (puntes de fletxa, làmines grans), pedra polimentada (destrals i aixes) i os (punxons). En alguns casos també es depositaven ofrenes alimentàries al costat dels inhumats, com restes d'ovella i de bou a la Cova Santa (Vallada).

En les menudes cavitats naturals, les successives inhumacions es foren depositant generalment al llarg d'un ample

interpretados como indicativos del empleo de la cremación parcial como técnica de reducción del cadáver; incluso se documenta en Escurruènia un caso excepcional, la cremación total de los restos humanos y del ajuar funerario. Es de suponer que la reducción y otras prácticas del ritual funerario como la selección de los restos o el depósito de los mismos y del ajuar en las sepulturas, irían acompañadas de ceremonias rituales cuyo carácter resulta imposible conocer con detalle.

Acompañando a los restos humanos se depositaban generalmente ofrendas y ajuares que muestran entre otras cosas la existencia de una creencia en el más allá de la muerte. El ajuar estaba compuesto por ídolos y adornos (cuentas, colgantes y agujas para el cabello), recipientes cerámicos, instrumentos de piedra tallada (puntas de flecha, grandes láminas), piedra pulimentada (hachas y azuelas) y hueso (punzones). En algunos casos también se depositan ofrendas alimenticias al lado de los inhumados, como los restos de oveja y buey de la Cova Santa (Vallada).

En las pequeñas cavidades naturales, las sucesivas inhumaciones se fueron depositando generalmente a lo largo de un largo periodo temporal, por lo que, la necesidad de espacio para nuevos depósitos en unos lugares tan reducidos, obligaría periódicamente al desplazamiento de los restos más antiguos y, consecuentemente su mezcla, motivo por el que resulta imposible la individualización de los ajuares, impidiendo saber si ídolos y otros elementos, que siempre aparecen en menor número que inhumaciones, se encontraban asociados a un grupo humano de determinado sexo o edad, o bien correspondían a individuos que fueron enterrados con cierto tratamiento diferencial, como se observa en épocas posteriores.

Enterrament individual en fossa de l'Arenal de la Costa (Ontinyent).
Enterramiento individual en fossa del Arenal de la Costa (Ontinyent).

Cap al final del tercer mil·lenni a. C. l'aparició de la ceràmica campaniforme va comportar un canvi de costums funeraris que va tindre el seu reflex en la composició de l'aixovar. La ceràmica campaniforme, el metall, els botons amb perforació en V i els braçalets d'arquer seran ara elements comuns en l'aixovar funerari.

Hacia el final del IIIr. milenio a.C. la aparición de la cerámica campaniforme comportó un cambio de las costumbres funerarias que tuvo su reflejo en la composición del ajuar. La cerámica campaniforme, el metal, los botones con perforación en V y los brazaletes de arquero seran ahora elementos comunes en el ajuar funerario.

període temporal; per la qual cosa, la necessitat d'espai per als nous dipòsits en uns llocs tan reduïts obligaria periòdicament al desplaçament de les restes més antigues i, en conseqüència, a la seua barreja; motiu pel qual resulta impossible individualitzar els aixovars i impediex saber si ídols i altres exemples, que sempre apareixen en menor quantitat que inhumacions, estaven associats a un grup humà de determinat sexe o edat, o bé corresponien a individus que foren enterrats amb un cert tractament diferencial, com s'observa en èpoques posteriors.

A la fi del III mil·lenni a.C. ens trobem amb una dualitat en els costums funeraris. Per una part, perduren els enterrament col·lectius en cavitats naturals. Els aixovars inclouen recipients campaniformes, adornaments i diversos exemples metàl·lics i lítics. A pesar de la dificultat d'individualitzar els aixovars d'esta classe d'enterraments, la presència d'objectes de prestigi indica l'existència d'un tractament diferencial per a alguns individus. En són exemples els vasos campaniformes, el punyal de llengüeta, la punta de Palmela i els botos d'ivori de l'Avenc de la Pedrera. D'altra banda, en el trànsit del III a II mil·lenni, apareixen per primera vegada enterraments

A fines del III milenio a.C. nos encontramos con una dualidad en las costumbres funerarias. Por una parte perduran los enterramientos colectivos en cavidades naturales. Los ajuares incluyen recipientes campaniformes, adornos y diversos elementos metálicos y líticos. A pesar de la dificultad de individualizar los ajuares en este tipo de enterramientos, la presencia de objetos de prestigio indica la existencia de un tratamiento diferencial para algunos individuos. Sirvan como ejemplo los vasos campaniformes, el puñal de lengüeta, la punta de Palmela y los botones de marfil de la Sima de la Pedrera. Por otra parte, en el tránsito del III al II milenio a.C., aparecen por primera vez enterramientos individuales en fosas o en silos localizados en la zona de hábitat y sin la presencia de ajuar. Se trata de depósitos primarios con el cadáver en posición fetal (Arenal de la Costa) o de depósitos secundarios con la presencia del cráneo y varios huesos largos rodeados por dos hiladas de piedra formando un semicírculo (Atarcó, Bélgida). La adopción del enterramiento individual refleja un significativo cambio ideológico que acompaña al cambio económico-social.

individuals en fosses o sitges localitzades a la zona d'hàbitat i sense la presència d'aixovar. Es tracta de depòsits primaris amb el cadàver en posició fetal (Arenal de la Costa) o de depòsits secundaris amb la presència del crani i de diversos ossos llargs rodejats per dos rengleres de pedra que formen un semicercle (Atarcó, Bèlgida). La presència de l'enterrament individual reflectix un canvi ideològic significatiu que acompanya el canvi econòmic i social.

Una altra manifestació simbòlica que en alguns casos pot associar-se amb el món funerari és la pintura rupestre. Les

Otra manifestación simbólica que en algunos casos puede ser asociada con el mundo funerario es la pintura rupestre. Las representaciones esquemáticas de este momento poseen sin duda una intencionalidad diferente a la pintura macroesquemática de los primeros agricultores, todo vez las figuras son de pequeño tamaño y se pintan en lugares de difícil acceso por lo que solo pueden visualizarse a escasos metros. Generalmente los abrigos pintados no contienen depósito arqueológico, pero existen indicios que permiten hablar de un arte rupestre esquemático de carác-

Cassola campaniforme del camí d'Alfögàs (Bèlgida).
Cazuela campaniforme del Camí d'Alfögàs (Bèlgida)

representacions esquemàtiques d'este moment tenen, sens dubte, una intencionalitat diferent a la pintura macroesquemàtica dels primers agricultors. Ara, les figures són de mida menuda i es pinten en llocs d'accés difícil, per la qual cosa només es poden divisar a escassos metres. Generalment, els abrics pintats no contenen depòsit arqueològic, però hi ha indicis que permeten parlar d'un art rupestre esquemàtic de caràcter funerari, com es desprèn de la ubicació d'una figura humana envoltada per motius semicirculars concèntrics pintada a l'Abric de la Paella (Cocentaina), abric situat sobre la cova del mateix nom i molt pròxim a les del Conill, del Pou i del Negre, cavitats menudes amb enterraments col·lectius del III mil·lenni a.C., cosa que fa pensar que la funció de la pintura podria consistir en la senyalització i/o protecció de l'àrea funerària. En el mateix sentit es podrien interpretar les restes de pintura de l'abric situat al costat de la Cova del Moro (Agres), cavitat que també es va usar com a lloc funerari.

ter funerario, como se desprende de la ubicación de una figura humana rodeada por motivos semicirculares concéntricos pintada en el Abric de la Paella (Cocentaina), abrigo situado sobre la cueva del mismo nombre y muy próximo a las del Conill, del Pou y del Negre, pequeñas cavidades con enterramientos colectivos del III milenio a.C., por lo que la función de la pintura podría consistir en la señalización y/o protección del área funeraria. En este mismo sentido podrían interpretarse los restos de pintura del abrigo situado junto a la Cova del Moro (Agres), cavidad que también fue utilizada como lugar funerario.

Así mismo pueden ponerse en relación con la esfera simbólica algunas prácticas documentados sobre cuerpos humanos como la trepanación craneal y la manipulación *post-mortem* de piezas dentarias. En las trepanaciones, ampliamente documentadas en estas comarcas, no puede

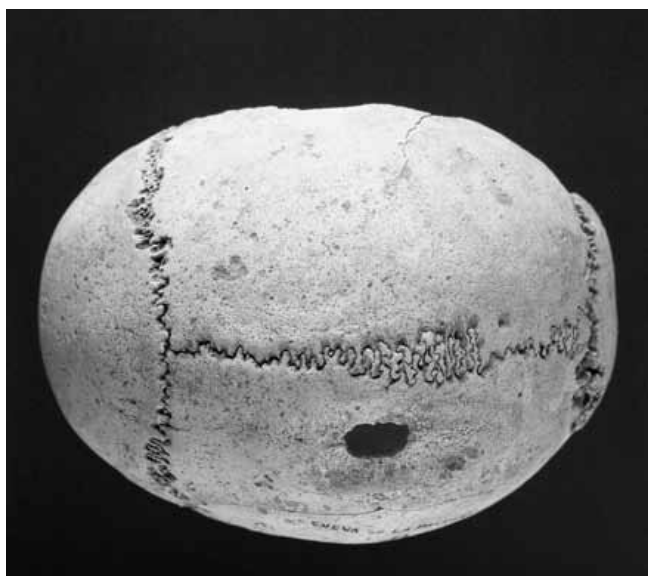

Vas campaniforme de l'avenc de la Pedrera (Benicull).
Vaso campaniforme de la Sima de la Pedrera (Benicull).

Braçalet d'arquer.
Brazaletes de arquero

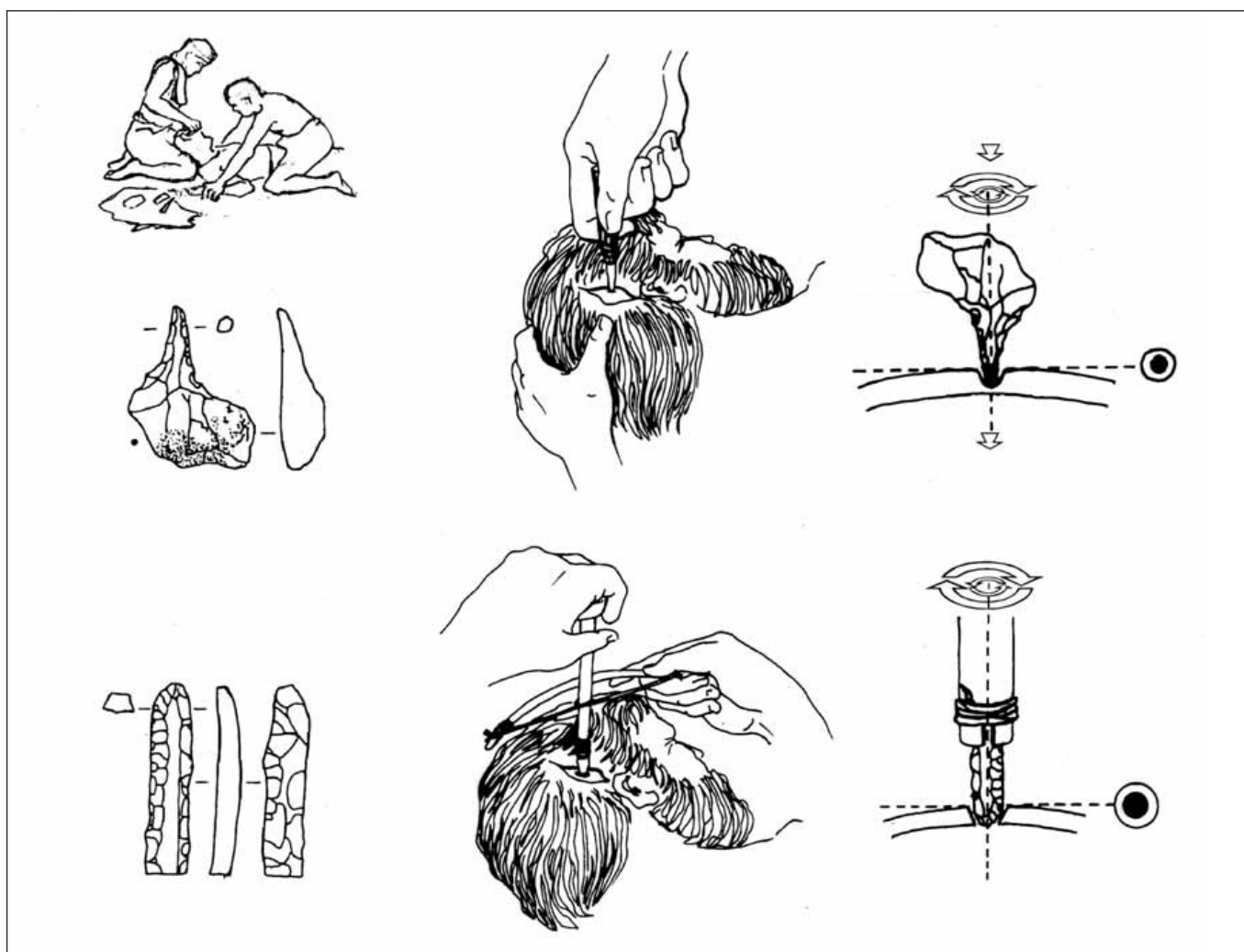
Trepanació cranial de la cova de la Pastora (Alcoi) realitzada per mig d'abrassió a un varó de vint anys d'edat. Al voltant de l'orifici, al que la reossificació ha donat un aspecte estriat, s'aprecia una àmplia àrea d'erosió.

Trepanación craneal de la Cova de la Pastora (Alcoi) realizada mediante abrasión a un varón de veinte años de edad. Alrededor del orificio, al que la reosificación ha dado un aspecto estriado, se aprecia una amplia área de erosión.

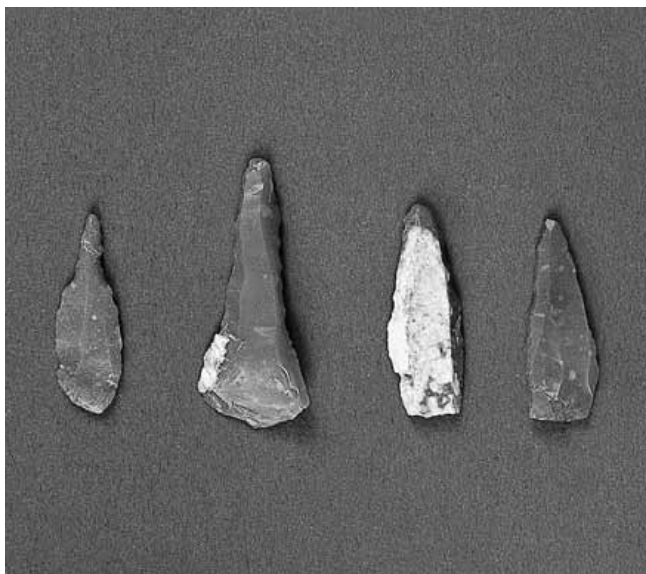

Trepanació cranial de la cova de la Pastora (Alcoi) realitzada per mig de barrenat a un varó de més de cinquanta anys d'edat, amb mostres de regeneració òssia.

Trepanación craneal de la Cova de la Pastora (Alcoi) realizada mediante barrenado a un varón de más de cincuenta años de edad, con muestras de regeneración ósea.

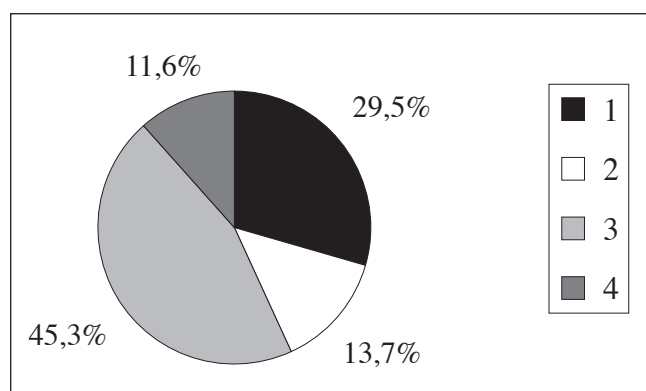
Tècniques utilitzades per a la trepanació cranial. Perforador i trepant de Jovades (Cocentaina).
Técnicas empleadas para la trepanación craneal. Perforador y taladro de Jovades (Cocentaina).

Trepants de sílex.
Taladros de sílex.

Igualment, es poden relacionar amb l'esfera simbòlica algunes pràctiques documentades sobre cossos humans com la trepanació cranial i la manipulació *post mortem* de peces dentàries. En les trepanacions, àmpliament documentades en estes comarques, no es pot descartar una finalitat estrictament terapèutica o quirúrgica en practicar-se sobre individus vius, mentre que l'amputació de les arrels d'un molar infantil per mitjà de l'abradió, documentada a Conill, es fa després de la mort de l'individu; per la qual cosa, la relació amb el món de les creences resulta més patent.

L'estudi antropològic de pràcticament un centenar d'individus procedents dels enterraments de l'Alberri, Escurrupeña i del poblat de Jovades ha permès observar que la població humana que habità estes comarques durant el III mil·lenni a.C. era de característiques físiques similars a l'actual, amb un predomini del tipus mediterrani gràcil sobre l'euroafricà i amb escassos braquicèfals, ara bé, amb una curta esperança de vida. La mortandad infantil era elevada i molt poques persones arribaven a l'edat senil i passaven dels quaranta anys.

Índex de mortalitat de la població del tercer mil·lenni a.C. a la vall de l'Alcoi.
Índices de mortalidad de la población del III milenio a.C. en el Valle del Alcoi.

El jusquiám destaca per les seues propietats sedants. S'utilitza com a antiespasmòdic, antineuràlgic i analgèsic.
El beleño destaca por sus propiedades sedantes. Se emplea como antiespasmódico, antineurálgico y analgésico.

descartarse una finalidad estrictamente terapéutica o quirúrgica al practicarse sobre individuos vivos, mientras la amputación de las raíces de un molar infantil mediante abrasión procedente de Conill se efectúa tras la muerte del individuo, por lo que su relación con en mundo de las creencias resulta más patente.

El estudio antropológico de casi un centenar de individuos procedentes de los enterramientos del Alberri y Escurrupeña y del poblado de Jovades, ha permitido observar que la población humana que habitó estas comarcas durante el III milenio a.C. era de características físicas similares a la actual, con un predominio del tipo mediterráneo grácil sobre el euroafricano y con escasos braquicéfalos, si bien con una corta esperanza de vida. La mortalidad infantil era elevada, siendo muy pocas las personas que llegaban a edad senil y pasaban de los cuarenta años.

Edat	Nº individus	%
1: < 12 anys	28	29,5
2: 13 - 20 anys	13	13,7
3: 21 - 40 anys	43	45,3
4: > 40 anys	11	11,6
Total	95	100,0

BIBLIOGRAFIA

BADAL, E., 1995: La vegetación carbonizada. Resultados antracológicos del País Valenciano. El Cuaternario en el País Valenciano. València. 217-226.

BERNABEU, J., 1995: Origen y consolidación de las sociedades agrícolas. El País Valenciano entre el Neolítico y la Edad del Bronce, *Actes de les Segones Jornades d'Arqueologia (Alfaç del Pi, 1994)*. Conselleria de Cultura. València. 37-60.

BERNABEU, J., PASCUAL-BENITO, J.LL., GUITART, I., PASCUAL BENEYTO, J., OROZCO, T., FUMANAL, M.P., BADAL, E., BUXÓ, R., MARTINEZ, R. y CALVO, M., 1990: *El III milenio A.C. en el País Valenciano. Los Poblados de Jovades (Cocentaina, Alacant) y Arenal de la Costa (Ontinyent, València)*. *Saguntum*, 23. València.

BERNABEU, J., PASCUAL-BENITO, J.LL., OROZCO, T., BADAL, E., FUMANAL, M.P. y GARCIA, O., 1994: Niuet (l'Alqueria d'Asnar). Poblado del III milenio a.C., *Recerques del Museu d'Alcoi*, 3, Alcoi, 14-27.

BUXÓ, R. 1997: Arqueología de las plantas: La explotación económica de las semillas y los frutos en el marco mediterráneo de la Península Ibérica. Crítica. Barcelona.

CLOQUELL, B. y AGUILAR, M., 1989: Piezas dentarias eneolíticas con modificaciones artificiales, *Alberri*, 2, Cocentaina, 53-61

CHAPMAN, R., 1991: *La formación de las sociedades complejas. El sureste de la península ibérica en el marco del Mediterráneo occidental*. Crítica, Barcelona.

FUSTÉ, M., 1957: Estudio antropológico de los pobladores neoneolíticos de la Región Valenciana, S.I.P., València.

HERNANDEZ, M., FERRER, P. y CATALA, E., 1988: *Arte rupestre en Alicante*, Fundación Banco exterior, Alacant.

JUAN CABANILLES, J., 1985: La hoz de la Edad del Bronce del Mas de Menente (Alcoi, Alacant). Aproximación a su tecnología y contexto cultural. *Lucentum*, IV. Alacant, 37-54.

MARTI OLIVER, B., 1983: *El naixement de l'agricultura en el País Valencià. Del Neolític a l'Edat del Bronze*. Universitat de València.

OROZCO KÖHLER, T., 1996: Recursos líticos empleados en la fabricación del utillaje pulimentado durante el neolítico en el País Valenciano. *Rubricatum*, 1. Actes I Congrés de Neolític a la Península Ibèrica. Gavà-Bellaterra, 215-221

PASCUAL-BENITO, J.LL., 1987: Les coves sepulcrales de l'Alberri (Cocentaina). El poblament de la vall mitjana del riu d'Alcoi durant el III milenari a.C., *Saguntum*, 21, València, 109-159.

PASCUAL-BENITO, J.LL., 1990: L'abric de l'Escurrupeña (Cocentaina, Alacant). Enterrament múltiple de cremació del Neolític IIB, *Archivo de Prehistoria Levantina*, XX, València, 167-188.

PASCUAL-BENITO, J.LL., 1995: Origen y significado del marfil durante el horizonte capaniforme y los inicios de la Edad del Bronce, *Saguntum*, 29, València, 19-32.

ÍNDIX / INDICE

Presentació	5
Presentación	
Paraules preliminars	7
Palabras preliminares	
Introducció	9
Introducción	
El paisatge vegetal del III millenni abans de Crist	13
El paisaje vegetal del IIIr. milenio a.C.	
La vegetació natural	14
La vegetación natural	14
Els usos del bosc	15
Los usos del bosque	17
Hàbitat i territori	19
Hábitat y territorio	
Els primers agricultors. Colonització i expansió demogràfica	19
Los primeros agricultores. Colonización y expansión demográfica	19
El III millenni abans de Crist. Consolidació i conflicte	21
El IIIr. milenio a.C. Consolidación y conflicto	21
La ruptura de les societats segmentàries	28
La ruptura de las sociedades segmentarias	28
Agricultura i ramaderia	31
Agricultura y ganadería	
L'agricultura d'aixada	31
La agricultura de azada	31
La conquesta del secà	34
La conquista del secano	34
La ramaderia	36
Ganadería	36
Xarxes socials, món simbòlic i costums funeraris	39
Redes sociales, mundo simbólico y costumbres funerarias	
L'intercanvi	39
El intercambio	39
El món simbòlic	45
El mundo simbólico	48
Els costums funeraris	51
Las costumbres funerarias	51

Estan ja en impremta aquest catàleg, ens arriba la notícia de la mort de la **Dra. M^a. Pilar Fumanal García**. El destí ha volgut, una vegada més, privar-nos d'aquells que el seu entusiasme i vitalitat indiquen el seu pas per la ciència i per la vida. Al seu treball i dedicació deu una part important el contingut d'aquet catàleg. Serveixquen aquestes apressades línies com un sincer homenatge.

AGRAÏMENTS:

A Inma Guitart Perarnau, Rafael Martínez Valle, Matias Calvo, Ramón Buxó Capdevila, Paloma Berrocal, Agustí Ribera Gómez, Josep Pascual Beneito, col·laboradores del Servei Arqueològic Municipal d'Ontinyent, a José Luís Peña, Elena Grau i M^a. Angels Martí del Projecte Mola d'Agres, i a tots aquells llicenciats, estudiants i demés persones que col·laboren en els treballs de camp.

El llibre *L'expansió de la agricultura.*
La vall de l'Alcoi fa 5.000 anys, editat per la
Diputació de València, s'acabà d'imprimir
als tallers Textos i Imatges de la ciutat
de València, el dia 10 de juny
de 1998.

LAUS ☩ DEO

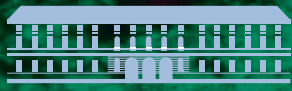

Col·lecció Perfils del Passat

DIPUTACIÓ DE
VALENCIA

CENTRE CULTURAL

LA BENEFICÈNCIA